

ΑΠ (Β4)

Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΑ

Ο ΔΙΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΥΛΗ
ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΜΑΣ

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1958

127

Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΑ

Ο ΔΙΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΥΛΗ
ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΜΑΣ

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

ΑΘΗΝΑΙ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1958

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΜΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ
ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΔΕΛΤΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

Καίτοι ὄχι εἰδικὸς στὰ ζητήματα τῆς παιδείας νόμισα πέρυσι χρήσιμο νὰ ὑποβάλω μερικές γνώμες στὴν ἀρμοδία τότε Ἐπιτροπὴ. Μεταξὺ ἄλλων ἀνέφερα τὴν ἀνάγκη τοῦ διαφορισμοῦ τῶν σχολείων, ὥστε νὰ δίδεται ἡ δυνατότητα στὰ πλέον προικισμένα παιδιὰ νὰ ἀναπτύξουν στὸ μέγιστο ἐφικτὸ ὄριο τίς ἱκανότητές των. Στὸ παρὸν ὑπόμνημα ἐπανερχομαι στὸ θέμα τοῦ διαφορισμοῦ καθὼς καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρηθῇ ἡ ὕλη, ὥστε νὰ παραλειφθοῦν τὰ περιττὰ ἢ, ἀκριβέστερα, τὰ λιγότερο χρήσιμα χάριν ἄλλων ἀπαραιτήτων. Ὡς παράδειγμα ἀναλύω τὴν ἀνάγκη καλύτερης ἐπιλογῆς τῆς ὕλης στὸ μάθημα τῶν δρησκευτικῶν. Σὲ ἄλλα μαθήματα ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶναι ἴσως ἐντονώτερη, στὸ μάθημα ὅμως τῶν δρησκευτικῶν εἶναι περισσότερο καταφανές. Τὸ δεύτερο αὐτὸ θέμα δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ παιδεία μας. Τὸ πρῶτο ὅμως ἀντιστοιχεῖ σὲ πρωταρχικὴ ἀνάγκη· πραγματεύεται τὴν πλήρη ἀξιοποίηση τῶν ἱκανωτέρων πνευματικῶν δυνάμεων τῆς χώρας.

Α'. Ο ΔΙΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ

1. Οί κατευθύνσεις τῆς παιδείας.

Μὲ τὴν εἴσοδο τῆς Ρωσσίας στὴ διεθνή ἀμιλλα σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία καὶ τὶς ἀπρόδλεπτες ἐπιτυχίες τῆς στὴν τεχνικὴ πού ἐξέπληξαν τὸν δυτικὸν κόσμον τὸ πρόβλημα τῶν σκοπῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς σχολικῆς παιδείας ἤλθε πάλι στὴν πρώτη γραμμῆ. Σήμερα, πολὺ περισσότερο παρὰ ἄλλοτε, τὸ πολεμικὸ δυναμικὸ καὶ ὁ ὕλικὸς πλοῦτος ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὴ μόρφωση ὄλου τοῦ λαοῦ καὶ ἀπὸ τὴν κατάρτιση μεγάλων ἐπιστημόνων. Σὲ ποιά ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀπαιτήσεις θὰ δοθῆ ἡ προτεραιότητα, ὅταν τὰ οικονομικὰ μέσα εἶναι ἀνεπαρκῆ; Οὔτε βέβαια ἐπιτρέπεται νὰ μπῆ σὲ δευτέρη μοῖρα ἡ ἀνθρωπιστικὴ μόρφωση.

Μὲ τὴν ἀνύψωση τοῦ Σπουτνικ σηκώθηκε στὴν Ἀμερικὴ κύμα δυσφορίας γιὰ τὰ «εὐκολα» σχολεῖα τῆς, ὅπου ὁ καθεὶς σπουδάζει ὅ,τι καὶ ὅσο ἐπιθυμεῖ. Ὅταν συνῆλθαν ἀπὸ τὴν ἐκπληξή, ἄρχισαν μερικοὶ νὰ σκέπτονται καὶ τὶς ἄλλες ὀψεις τοῦ προβλήματος· π. χ. ὅτι στὴ Γερμανία, γιὰ τὴν ὁποῖαν προπολεμικὰ νομίζαμε ὅτι εἶχε τὴν καλύτερη παιδεία στὸν κόσμον—γιαὐτὸ καὶ στέλναμε τοὺς δασκάλους μας ἐκεῖ γιὰ μετεκπαίδευση—ἡ παιδεία αὐτὴ ὠδήγησε τὴ νεολαία σὰν κοπάδι στὸ αἶσχος τοῦ ναζισμοῦ.

Στὴ χώρα μας οἱ φιλοδοξίες μας εἶναι πολὺ μικρότερες, οἱ δυσκολίες ὅμως εἶναι μεγαλύτερες. Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ συνεισφέρωμε στὴν ἐπιστήμη ἢ νὰ συναγωνισθοῦμε τοὺς ξένους στὴν τεχνικὴ μὲ τὰ ἐλάχιστα οικονομικὰ μέσα πού εἶναι στὴ διάθεσή μας, δὲν εἶναι ὅμως ἀδύνατο.

2. Ἡ πλήρης ἐκμετάλλευση τοῦ διαθέσιμου χρόνου σπουδῶν.

Ἡ ἀπλὴ παρατήρηση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία, δείχνουν ἕως πόσο μεγάλον βαθμὸ ἰκανότητος μπορεῖ νὰ φθάσῃ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς καὶ τὸ σῶμα, ἰδίως στὴν περίπτωσι τῶν περισσότερο προικισμένων ἀτόμων. Παρατηρήστε τοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς ἀκροβάτες. Ὁ ἄνθρωπος

μέ τήν κοινή μόρφωση ἢ τή συνειθισμένη ἀσκησι ζαλίζεται κυριολεκτικὰ ἐμπρός στήν πνευματική ἢ τήν σωματική των δεξιότητα. Ὅταν κανεῖς κάμη αὐτὸν τὸν συλλογισμό, ὅταν ἴδῃ πόσο χαμηλότερη εἶναι ἡ στάθμη παιδείας σὲ μᾶς συγκρινόμενη μετὶς ἐπιτεύξεις σὲ ἄλλους λαούς, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ συγκινηθῇ σκεπτόμενος τὴν ἀλόγιστη σπατάλη χρόνου καὶ προσπάθειας στὰ σχολεῖα μας, ἰδίως τῆς Κιτῶν καὶ Μέσης Παιδείας. Γιατὶ ἔπειτα ἀπὸ 12 χρόνια σχολείου θεωροῦμε τὰ παιδιὰ μας ἀγράμματα;

Σὲ πολλές περιπτώσεις ὁ «εἰδικὸς» ποὺ συγγράφει τὰ διδακτικὰ βιβλία ἐκάστου κλάδου, τὰ γεμίζει μετὶ πλήθος ἀχρήστων γνώσεων· ἀχρήστων ὄχι μόνο γιὰ τὴ λεγόμενη γενικὴ μόρφωση, ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς εἰσφορᾶς σὲ συγκεκριμένους τελικοὺς μορφωτικοὺς σκοποὺς, ὅπως π. χ. εἶναι ἡ ἀνθρωπιστικὴ μόρφωση, ἢ ἀσκησι τοῦ πνεύματος, ἢ προπαρασκευὴ γιὰ μιὰν ἐπιστήμη. . . .

Ἐνας ἀμερικανὸς κληγῆτῆς τῆς οἰκονομικῆς ἔκαμε τὸν τελευταῖον καιρὸ μεγάλη ἐντύπωση προσπαθῶντας νὰ ἀποδείξῃ μετὶ πόσο λίγα μέσα μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ μεγάλος πολιτισμὸς. Εἶναι μιὰ ἀποψη ποὺ ἐντὶνείνει τίς ἀπορίες μας. Μπορεῖ πράγματι νὰ ἔχουμε καμμιά δικαιολογία γιὰ τὸν χαμηλὸ βαθμὸ πολιτισμοῦ μας, ἂν τὸ οἰκονομικὸ ζήτημα δὲν μᾶς ἐμποδίζει; καὶ πῶς συμβαίνει ὥστε, ἐνῶ ἐδῶ ἔχει ἀναπτυχθῇ ἄλλοτε ὁ μεγαλύτερος πολιτισμὸς μετὶ λίγα οἰκονομικὰ μέσα συγκρινόμενα πρὸς τὰ σημερινά, νὰ θρῖσκώμαστε τώρα τόσο πολὺ πίσω;

Κάτω ἀπὸ αὐτὰ τὰ ζητήματα ὑπάρχει ἓνα ἄλλο βαθύτερο ποὺ ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ παρουσιάζῃ τὰ δυσάρεστα συμπτώματά του: Ἄν ἡ στενότητα τῶν οἰκονομικῶν μας πόρων καὶ τὸ ὀλιγάριθμο τοῦ πληθυσμοῦ μας πρόκειται νὰ ἔχουν ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια νὰ μένωμε τόσο πολὺ πίσω ἀπὸ τοὺς ἄλλους, γιατί κἂν νὰ ἐπιμένωμε νὰ ἀποτελοῦμε ξεχωριστὴ ἐθνότητα, κατώτερη ἐθνότητα; Ἡ παρατήρησι αὐτὴ παίρνει τὴν πλήρη σημασία της ἀπὸ τὸ ὅτι θαίνομε ἀναγκαστικὰ πρὸς μεγαλύτερες οἰκονομικὰ καὶ πολιτικὰ ἐνότητες καὶ τὸ ὅτι ὑπάρχουν Ἕλληνες ποὺ ἀδίστακτα ἀποβάλλουν σήμερα τὴν ἐθνικότητά των, ὅταν βρεθοῦν μέσα σὲ προηγμένους λαούς. Ὁ ψυχικὸς πολιτισμὸς καὶ ἄλλα προτερήματα τοῦ λαοῦ μας δὲν ἰσχύουν ἀπέναντι τῆς ἀφομοιωτικῆς τάσεως ποὺ παρατηρεῖται ἔξω καὶ τῆς ξενομανίας ποὺ μᾶς μαστίζει ἐδῶ.

3. Ἡ τεχνικὴ μόρφωση

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ γενικῆ αὐτῆ θεώρησης ἔχομε τὴν εἰδικώτερη ἀποψη τῆς τεχνικῆς μόρφωσης. Τὸ ζήτημά μας καταστά ἐδῶ ζήτημα ἀμιλλας. Βρισκόμαστε σὲ ἀνταγωνισμό μὲ ἄλλους λαούς : στὸ κόστος τῶν προϊόντων, στὴν ἐπιστημονικὴ πρόοδο, στὸν ὕλικὸ πολιτισμὸ. Ἄλλοι, ὄχι μεγαλύτεροι ἀπὸ μᾶς, γίνονται ἰσχυρότεροι. Βρισκόμαστε σὲ ἓνα εἶδος πολέμου καὶ ἀλλοίμονο σὲ κείνον ποὺ θὰ νικηθῆ. Προσωρινῶς δὲ εἴμαστε νικημένοι. Στὴ φάλαγγα τῶν λαῶν, ποὺ βαδίζει στὸν δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου, ἔμεῖς δὲν προπορευόμαστε, ἀκολουθοῦμε. Ἀνάλογα, σὲ μιὰ ὁδοιπορικὴ φάλαγγα, αὐτοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν κουράζονται βέβαια ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ ὁδηγοῦ, ἀλλὰ ἔχουν ὄλη τὴ σκόνη ποὺ σηκώνουν οἱ προηγούμενοί των καὶ καμιά φορὰ κινδυνεύουν νὰ ἀποκοποῦν.

Τυπικὰ μόνο εἴμαστε ἐλεύθεροι. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι πολὺ σπουδαῖο ἀπόκτημα, πολὺ ὅμως ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι πραγματικὴ «ἐλευθερία». Ἐμμεῖς εἴμαστε ἐξάρτημα ἄλλων. Στὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι, στὴν πολιτικὴ, στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, στὴν οἰκονομία μας. Δὲν μᾶς θεωροῦν καν ἰσοτίμους.

Πρέπει μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα νὰ κατανοηθῆ, ὅτι ἄλλη θὰ ἔπρεπε ἢ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ παιδεία μας, ἂν δὲν εἴχαμε ἀνταγωνιστὰς στὶς τεχνικὲς ἐφαρμογές καὶ ἄλλη μὲ τὴν παρούσα κατάσταση, ποὺ κινδυνεύομε νὰ ἀφανισθοῦμε ὡς ξεχωριστὴ ὄντοτητα. Αὐτὸ κινδυνεύομε νὰ πάθωμε ἂν ἐξακολουθήσωμε νὰ μένωμε πίσω στὴν τεχνικὴ νομίζοντας ὅτι ἀποτελοῦν ἀνθρωπιστικὴ ἢ γενικὴ μόρφωση οἱ πληροφοριακὲς γνώσεις γιὰ τὴν ἱστορία ἢ τὴν θρησκεία ἄλλων φυλῶν, ἢ ἢ Λατινικὴ γραμματικὴ ἢ ἢ περιγραφή ζώων καὶ φυτῶν ποὺ δὲν θὰ δοῦμε ποτέ, ἀλλὰ τὰ ἀντιγράψαμε ἀπὸ βιβλία ξένων ποὺ ἔχουν ἀποικίες καὶ γεμίζομε μὲ αὐτὰ τὸν πολῦτιμο σχολικὸ χρόνον τῶν παιδιῶν μας. Ὅταν βρισκόμαστε σὲ ἐπίπεδο πράγματι χαμηλὸ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀπαραίτητης τροφῆς, τῆς ὑγιεινῆς καὶ γενικὰ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς δύσκολα εὐδοκιμοῦν· δύσκολα ἀποδίδουν, γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτῆ χάνομε τὸ «ἠθικόν» μας καὶ τότε δύσκολα ἐφαμόζομε τὴν «ἠθικὴν». Ἀφίνω κατὰ μέρος τὴν ἀναμφισβήτητη διαπίστωση ὅτι, ὅταν δὲν ἔχομε τεχνικὸ πολιτισμὸ—τὰ στοιχειώδη δηλαδὴ οἰκονομικὰ μέσα,—οὔτε σχολεῖα, ἄρα οὔτε καὶ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, μπορούμε νὰ ἔχωμε.

4. Ἡ κατανομή τοῦ χρόνου

Πολλοὶ ὑποστηρίζουν μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα τὴν χρησιμότητα τῶν Λατινικῶν στὰ κλασσικὰ γυμνάσια. Ὅμως τὸ ζήτημα δὲν εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν τὰ Λατινικὰ στὶς 4 τελευταῖες τάξεις τοῦ κλασσικοῦ Γυμνασίου, πρέπει νὰ ἀπορροφοῦν τόσες ὥρες, ὅσες ἀπορροφοῦν ἑλα μὲζῆ τὰ μαθήματα τῆς Φυσικῆς, Χημείας, Ὀρυκτολογίας, Βιολογίας, Φυτολογίας, Ζωολογίας, Ἀνθρωπολογίας. Αὐτὸ συμβαίνει τώρα. Εἶναι ἐκπληκτικό, ἀλλὰ εἶναι ἀλήθεια.

Μόνη ἡ Ἱστορία ἀπασχολεῖ στὸ κλασσικὸ Γυμνάσιο 18 ὥρες τὴν ἑβδομάδα (σ' ὅλες τίς τάξεις). Ἡ Ἀριθμητικὴ, ἡ Ἀλγεβρα, ἡ Γεωμετρία, ἡ Στερεομετρία, ἡ Τριγωνομετρία καὶ ἡ Κοσμογραφία ἀπασχολοῦν 22 ὥρες. Ἡ δυσαναλογία εἶναι σημαντικὴ. Στὶς δύο τελευταῖες τάξεις τοῦ κλασσικοῦ Γυμνασίου τὰ Λατινικὰ ἀπασχολοῦν 6 ὥρες, τὰ Γαλλικὰ 4 μόνο. Ἄς σημειωθῆ, ὅτι πλῆθος γαλλικῶν λέξεων μὲ πολὺ μικρὴ ἢ καὶ καμμιά μεταβολὴ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἀγγλικὴ (ἀρκετὲς καὶ στὴ γερμανικὴ) γλῶσσα.

Τὰ κυριώτερα ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ μαθήματα—ἀρχαῖα Ἑλληνικά, νέα Ἑλληνικά καὶ Ἱστορία—ἀπασχολοῦν στὴν τελευταία τάξη τοῦ Γυμνασίου 16 ὥρες τὴν ἑβδομάδα, δηλαδὴ σχεδὸν 3 ὥρες τὴν ἡμέρα. Ἡ Φυσικὴ, ἡ Χημεία, ἡ Κοσμογραφία, ἡ Βιολογία, ἡ Ἀνθρωπολογία, ἡ Ζωολογία, ἑλα μὲζῆ, τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ χρόνου αὐτοῦ, δηλαδὴ μόνο 4 ὥρες τὴν ἑβδομάδα. Τὰ μαθηματικὰ λιγώτερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο, 5 ὥρες τὴν ἑβδομάδα.—Ἄς προστεθῆ ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ μαθήματα ἔχουν ἐπίσης ἀνθρωπιστικὴ ἀξία. Ἐπιπλέον ὀρισμένα ἄλλα συνηθίζουν τὸν μαθητὴ νὰ σκέπτεται μὲ αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συμβαίνει μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ μαθήματα. Μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ὅπως π.χ. τὰ Φιλοσοφικά, ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ ὀρισμούς. Θὰ μπορούσαν νὰ περιορισθοῦν χωρὶς ζημία καὶ νὰ διδάσκωνται ὡς ἐφαρμογὲς στὰ φιλοσοφικά μέρη τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν. Ὅπως δὲν ἀσκεῖται κανεὶς στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη μαθαίνοντας ὀρισμούς.

Ἄν ὁ χρόνος πού, χωρὶς κανένα μειονέκτημα, μπορεῖ νὰ περικοπῆ ἀπὸ τὰ Λατινικά, τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, τὴν Γεωγραφία καὶ τὰ Φιλοσοφικά, δοθῆ στὰ Μαθηματικά, στὴ Φυσικὴ καὶ στὴ Χη-

μεία, λύεται ικανοποιητικά τὸ πρόβλημα τῆς τεχνικῆς προπαιδείας στὴν Μέση Ἐκπαίδευση, χωρὶς νὰ ἐλαττωθῆ καθόλου ὁ χρόνος ποὺ ἔχει ἀφιερωθῆ στὰ καθαυτὸ ἀνθρωπιστικὰ μαθήματα.

Βέβαια ἡ καλύτερη κατανομὴ τοῦ χρόνου δὲν ἀρκεῖ· δὲν εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερο. Ἐβδομῆντα ὥρες τὴν ἑβδομάδα ἔχουν ἀφιερωθῆ στὰ Ἑλληνικά, ἤτοι τὸ ἓνα τρίτο ἀπὸ τὶς ὥρες ὄλων τῶν ἄλλων μαθημάτων μαζῆ (213 ὥρες) καὶ ὅμως οἱ νέοι μας τελειώνουν τὸ γυμνάσιο χωρὶς νὰ ἔχουν μιὰ ἰδέα τί ἦταν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Πολλοὶ νομίζουν ὅτι ὠφέλιμο στὸν θεσμό τῆς δουλείας*.

Ἄν ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀκόμα τάξεις τοῦ Δῆμοτικοῦ Σχολεῖου γινόταν ἐντονώτερη ἢ προάσκησις στὰ Μαθηματικὰ καὶ στὰ Φυσικὰ, τότε θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐλαττωθῆ ὁ χρόνος τῶν ἐγκυκλίων σπουδῶν, ὥστε σὲ ἡλικία 17 ἐτῶν νὰ ἀρχίζουν τὰ παιδιὰ τὴ συστηματικὴ ἐπιστημονικὴ σπουδὴ στὸ Πανεπιστήμιο—χωρὶς μάλιστα καὶ νὰ παραλειφθῆ ἐντελῶς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ αὐτὴ σπουδὴ ἡ συνέχισις στὴν ἀνθρωπιστικὴ μόρφωση. Ἡ ἀσκησις στὰ Μαθηματικὰ καὶ στὰ Φυσικὰ ἀπὸ ἐνωρὶς δὲν δίνει μόνον γνώσεις· κυρίως γυμνάζει τὸ πνεῦμα.

5. Ὁ διαφορισμὸς τῆς παιδείας στὴν Ἀμερικὴ

Εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισκεφθῶ μερικὰ Πανεπιστήμια στὴν Ἀμερικὴ. Ἐκεῖ ὑπάρχει μεγάλος διαφορισμὸς στὴν Παιδεία. Ἐπομένως καὶ ἂν μερικὰ συστήματά της εἶναι λαθασμένα, ἄλλα ἀναπληρώνουν τὶς ἐλλείψεις. Ἔτσι ὑπάρχουν στὴν Ἀμερικὴ ἐπιστήμονες ποὺ πολὺ νέοι ἀκόμη μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν στὸν κλάδο των τὶς ὑπάρχουσες γνώσεις καὶ νὰ προχωρήσουν στὴν ἔρευνα. Πολλοὶ φθάνουν σὲ ἐπιστημονικὴ ὀριμότητα πρὶν ἀπὸ τὰ εἴκοσι πέντε τῶν χρόνια. Στὴν ἡλικία αὐτὴ πρέπει, καὶ εἶναι δυνατόν, νὰ ἔχουν μάθει πολλὰ, ἢ μόνον τῶν ἢ σὲ ἰνστιτούτα εἰδικῶν σπουδῶν, ἀνώτερα ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια.

---

* Οὔτε καὶ εἶναι εὐκολὴ ἢ ἀποδοτικὴ ἡ διδασκαλία, ἂν δὲν ὑψωθῆ σημαντικὰ ἡ μόρφωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Τὸ σπουδαιότατο ὅμως αὐτὸ θέμα εἶναι ξένο πρὸς τὸ παρὸν ὑπόμνημα. Καὶ ἂς ἐπαναληφθῆ καὶ ἐδῶ, ὅτι οὔτε τοῦ ἐργάτη, οὔτε τοῦ ἐπιστήμονος ἢ «συστηματικῆς» μόρφωση πρέπει νὰ σταματᾷ μὲ τὴν ἀποφοίτησιν ἀπὸ τὸ σχολεῖο ἢ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο· πρέπει νὰ συνεχίζεται περιοδικὰ σὲ ὅλη τὴν ἐνεργὸν ζωὴ.

6. Προτάσεις ξένων ειδικών

Στή μελέτη μου «Περί Παιδείας» πού δημοσίευσα πέρυσι ἐπιμένω, ὅτι πρέπει νά γίνεται ἐπιλογή τῶν περισσότερο προικισμένων παιδιῶν καί νά λειτουργοῦν πρὸς χάριν τῶν ἰδιαίτερα σχολεῖα. Θά μπορούν σ' αὐτὰ ἢ νά προχωροῦν περισσότερο ἢ νά τελειώνουν ἐνωρίτερα. Προσφάτως πολλοὶ ἀμερικανοὶ ἐκπαιδευτικοὶ δημοσίευσαν τὶς ἀντιλήψεις τῶν στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα. Ὅλοι σχεδὸν συμφωνοῦν σ' αὐτὸν τὸν διαφορισμό.

Τὸ σχέδιο πού ὑπέβαλε στὸ Κογκρέσσο ὁ Πρόεδρος τῶν ΗΠΑ προβλέπει ἕμμεσο διαφορισμὸ ὡς ἐξῆς: Μὲ συχνὲς ἐξετάσεις θά χωρίζωνται τὰ προικισμένα παιδιά καί θά ἐπίδοτοῦνται, ὥστε νά μπορούν νά σπουδάσουν σὲ ὅποιοδήποτε σχολεῖο προτιμοῦν. Ἐφοῦ στὴν Ἀμερικὴ ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία σχολεῖων, ὁ διαφορισμὸς θά πραγματοποιηθεῖ αὐτόματα.

Ἡ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν παιδεία πού συνέστησε ὁ ἴδιος (1956) ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ της: «Προικισμένα παιδιά νά παρακολουθοῦνται μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ καί νά φοιτοῦν σὲ εἰδικὲς τάξεις ὥστε νά ἀναπτυχθῆ ἡ δυναμικότητά των... Οἱ ἱκανότητες ἐκάστου παιδιοῦ νά ἀναζητοῦνται καί νά ἀναπτύσσωνται στὸ μέγιστον... Ἡ διανοητικὴ ἱκανότητα τῶν παιδιῶν νά ἀναπτύσσεται ἕως τὸ ὅριο τοῦ δυνατοῦ... Ἡ κοινωνικὴ ἰσότητα μπορεῖ νά διατηρηθῆ στὰ σχολεῖα, χωρὶς νά ἐμποδισθῆ ἡ πρόοδος τῶν ἐκτάτως ἱκανῶν... Ἐξαιρετικὴ πρόβλεψη γιὰ τὰ προικισμένα παιδιά πρέπει νά εἶναι τὸ πρῶτο νέο βῆμα στὰ δημόσια σχολεῖα». Στὴν ἴδια ἐκθεση ἀναφέρεται, ὅτι στὴν Εὐρώπη ἐκλέγονται πολὺ ἐνωρὶς ἐξαιρετικὰ προικισμένα παιδιά, γιὰ νά παρακολουθήσουν εἰδικὰ προγράμματα, στὰ ὁποῖα ἐπιταχύνονται οἱ σπουδές.

Ὁ Dr Arthur Beston, καθηγητὴς Πανεπιστημίου, Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου Βασικῆς Ἐκπαίδευσης, γράφει: «Ἐγκρίνω ἐντελῶς τὴν ἐκλεκτικὴ παιδεία. ... Ἡ δημοκρατία ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξασκημένα μυαλά... Δὲν μπορούμε νά κρατήσωμε τὸ εἶδος ζωῆς πού ἔχομε αὐτοκτονώντας πνευματικά. Εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά δώσωμε στοὺς καλυτέρους μας σπουδαστὰς τὴν ἐντονώτερη διανοητικὴ ἄσκηση, τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιδεκτικοί.»

Ἡ γνώμη τοῦ Dr Frank Baxter, καθηγητοῦ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ν. Καρολίνας εἶναι ὅτι «πρέπει ἐπὶ

τέλους να παύσουν οι Ἀμερικανοὶ νὰ θάζουν ἄλλους τοὺς μαθητὰς στὸν ἴδιο μύλο· πρέπει νὰ κατανοηθῆ ὁ κίνδυνος ὅτι θὰ σπαταλῶνται οἱ πολυτιμώτερες ἐθνικὲς δυνάμεις, ἂν δὲν ἐπιτευχθῆ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων τῶν ἐξαιρετικῶν προικισμένων παιδιῶν στὸ ἀνώτατο δυνατὸ ὅριο. Καὶ αὐτὸ βέβαια εἶναι ἀδύνατο μὲ ἓνα σύστημα καμωμένο νὰ ἐξυπηρετῆ τίς μετριότητες.»

Στὴν ἀπάντηση ἀντιφρονούντων, ὅτι ἓνα τέτοιο σύστημα θὰ ἦταν ἀντιαμερικανικὸ, γιατί παραβιάζει τὴν ἀρχὴ «Ἔσα δικαιώματα γιὰ ἄλλους,» ἡ ἀνταπάντηση ἦταν ὅτι «ἡ ρηχὴ αὐτὴ σκέψη παραβλέπει, ὅτι δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀνισότητα ἀπὸ τὸ νὰ μεταχειρίζεται κανεὶς μὲ τὸν ἴδιον τρόπο δυὸ ἀνίσους σπουδαστὰς».

Ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα, νομίζω, εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Dr A. Beckman, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ παρέμεινε 14 χρόνια στὸ Πολυτεχνεῖο τῆς Καλιφορνίας, τώρα εἶναι διομήχανος· «Ἡ ἀδυναμία τοῦ Δημόσιου Σχολείου θρῖσκεται στὴν προσπάθεια νὰ διδάσκωνται διάφορα εἶδη μαθητῶν στὴν ἴδια τάξη».

Ἴδου καὶ μερικοὶ ἄλλοι Ἀμερικανοὶ εἰδικοί ποὺ νομίζουν ὅτι ὁ διαφορισμὸς τῶν σχολείων γιὰ τοὺς ἱκανοὺς καὶ τοὺς μέτριους σπουδαστὰς εἶναι ἀπαραίτητος :

M. Boring, Πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν.
Καθηγητῆς Arthur τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Illinois.

Milton Eisenhauer, Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Hopkins.
Edward Teller, «πατὴρ τῆς ἀτομικῆς βόμβας».

Ναύαρχος Rickover, Βοηθὸς Διευθυντῆς τοῦ Γραφείου ἀτομικῆς προωθήσεως πλοίων.

Dr Paul Misner, Superintendent of Schools for Glencoe Ill.
Dr Schinnerer (Cleveland). κ. ἄ.

Οἱ Ρῶσοι δὲν ἔχουν ἐφαρμόσει τὸ σύστημα τοῦ διαφορισμοῦ στὰ σχολεῖα μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τοῦ δίδομε ἐδῶ, ἀλλὰ ὁ διαφορισμὸς ἐκεῖ ἐπιτυγχάνεται σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ καὶ αὐτόματα ὡς ἐξῆς: Τὰ μαθήματα εἶναι πολὺ δύσκολα· οἱ ἐξετάσεις πολὺ αὐστηρές. Ἔτσι φθάνουν στὸ Πανεπιστήμιο μόνον ἐκλεκτοί. Ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ προχωρήσουν στὸ Πανεπιστήμιο πηγαίνουν σὲ κατώτερες σχολὰς (τεχνικοί, σχεδιασταί, μηχανοτεχνίται).

Στὴν Ἀγγλίαν ὁ διαφορισμὸς γίνεται σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία.

Τὸ παιδί, ὁ ἄνθρωπος γενικὰ, θρῖσκει εὐχαρίστηση στὴν «ἐκ-

λυση προσπάθειας». Τὸ νὰ βάζωμε ἓνα προικισμένο παιδί νὰ μαθαίνη στὸ σχολεῖο ἓνα μέρος μονάχα ἀπὸ ὅσα μπορεῖ νὰ μάθη, εἶναι τὸ ἴδιο σὰν νὰ τοῦ ἐπιβάλλωμε, ἔταν παίξιμ ποδοσφαίρου, νὰ μὴ χρησιμοποιῆ ὅλη του τὴ δύναμη καὶ ἐπιτηδειότητα. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὸ παιδί παύει πλέον νὰ βρίσκη εὐχαρίστηση. Τόσο σημαντική εἶναι αὐτὴ ἡ ἀποψη, ὥστε ὁ Πρόεδρος ἑνὸς Ἀμερικανικοῦ Πανεπιστημίου (Milton Eisenhower) ἰσχυρίζεται ὅτι ἀπὸ αὐτὴν τὴν αἰτία, «πολλοὶ ἀπὸ τοὺς περισσότερο προικισμένους φοιτητὰς διακόπτουν τὴν ἐκπαίδευσή των ὅσον τὸ δυνατόν ἐνωρίτερα». Ὁ ἴδιος συνεχίζει: «Πρέπει νὰ διαιρέσωμε τοὺς σπουδαστὰς σὲ 3 κατηγορίες, τοὺς προικισμένους, τοὺς μέσους καὶ τοὺς χαμηλότερους, ὥστε ὁ καθεὶς ἀπὸ αὐτοὺς νὰ μπορῆ νὰ προχωρῆ ὅσο γρήγορα τοῦ ἐπιτρέπουν οἱ ἱκανότητές του».

Ἄλλος σπουδαιότερος λόγος ποὺ ἐπιβάλλει τὸν διαφορισμὸ εἶναι τὸ ὅτι ἡ ἐκπαίδευση σήμερα χρειάζεται ἐπιστημονικὰ ἐργαστήρια, ποὺ νὰ διαθέτουν κατάλληλες συσκευές γιὰ κάθε φοιτητὴ χωριστά, πράγμα ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ σὲ μεγάλη κλίμακῃ. Ἐνας ἀκόμη λόγος εἶναι ὅτι σήμερα ἡ ἐπιστήμη ἀνεβαίνει τόσο πολὺ ψηλά, ὥστε θὰ ἦταν ματαιοπονία νὰ θέλωμε νὰ ἀνεβάσωμε πολλοὺς ἕως ἐκεῖ ἐπάνω. Μόλις θὰ μπορέσωμε νὰ εὐρωμε λίγους, ἐλάχιστους, ἀν συστηματοποιηθῆ ὁ διαφορισμὸς.

Ἡ χειρότερη ἐξήγηση τῆς ἔννοιας τῆς δημοκρατίας εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐφαρμόζεται σήμερα στὸ δικό μας ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Στὰ Πανεπιστήμιά μας γιὰ οικονομικοὺς λόγους, ἀπὸ 800.000 παιδιὰ ποὺ φοιτοῦν στὸ Δημοτικὸ φθάνουν μόνο 18.000, ἓνα στὰ 40 ἢ 50 παιδιὰ, ὅλα σχεδὸν τὰ πλουσιώτερα, πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐκατάστατα καὶ λίγα ἀπὸ τὰ φτωχά. Ὅταν ἡ ἀναλογία εἶναι τόσο μικρὴ, ἔπρεπε νὰ εἶναι φανερὴ ἡ ἀνάγκη νὰ προτιμῶνται τὰ πλεόν προικισμένα παιδιὰ, ὥστε τὰ λίγα μέσα ποὺ διαθέτομε νὰ ἀποδίδουν τὸ μέγιστον. Στὴν Ἀμερικὴ ἡ ἀντίστοιχη ἀναλογία τῶν φοιτητῶν τῶν ἀνωτάτων σχολῶν εἶναι ἓνα πρὸς 10, λέγεται δὲ ὅτι στὴ Ρωσσίᾳ εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερη. Διαθέτομε ἐλάχιστα μέσα καὶ αὐτὰ ποὺ ἔχομε, τὰ σπαταλοῦμε.

Πόσο σπουδαῖο εἶναι νὰ χρησιμοποιοῦμε τὰ λίγα μας μέσα κατὰ τὸν ἀποδοτικώτερον τρόπο—ὥστε νὰ ἐξασφαλίζωμε δηλαδὴ, ὅτι τὰ ἱκανώτερα παιδιὰ θὰ μπορέσουν νὰ φθάσουν στὸ Πανεπιστή-

μιο και ότι δεν θα εμποδίζονται από τα δκνηρά και τα μέτρια— τουτο φαίνεται από την απόδοση του Ρωσικού συστήματος. Αναφέρεται ότι οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου εκεί δεν ύστερον των συναδέλφων των στον Δυτικόν κόσμο. Και όμως στη Ρωσία ή διάρκεια των σπουδών στο Πανεπιστήμιο είναι ίση ή μικρότερη από ό,τι σε μάς, ενώ στη Μέση και Στοιχειώδη εκπαίδευση είναι 2 χρόνια μικρότερη (10 χρόνια άντι των δικών μας 12).

Από παρατηρήσεις στην πράξη γνωρίζω ότι ή διανοητική ανάπτυξη των παιδιών των τελευταίων τάξεων του γυμνασίου επιτρέπει ανώτερη ύλη από εκείνη που διδάσκειται τώρα στα Μαθηματικά, Φυσική και Χημεία, και όταν ακόμη ή προάσκηση στις προηγούμενες τάξεις είναι τόσο άτελής όσο σήμερα. Αυτό φυσικά αληθεύει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό στα περισσότερα προικισμένα παιδιά. Δεν έχω αρκετές γνώσεις παιδαγωγικής, ώστε να επιμείνω στο τί θα έπρεπε να είναι ή ύλη. Θα αναφέρω όμως ένα συγκριτικό παράδειγμα της ύλης στη Ρωσία και εδώ. Στη σύγκριση αυτή ή άριθμηση της τάξης γίνεται με βάση την πρώτη Δημοτικού. Έτσι ή τελευταία τάξη του Γυμνασίου σε μάς είναι ή 12η τάξη, στη Ρωσία ή 10η.

Σε μάς στην 11η τάξη διδάσκονται "Άλγεβρα, Στερεομετρία. Στη 12η τάξη Τριγωνομετρία, "Άλγεβρα, Στερεομετρία. Στη Ρωσία, στη 10η τάξη διδάσκονται "Άστρονομία, Διαφορικός και Όλοκληρωτικός λογισμός.

7. *Αποσπάσματα από την "Έκθεση (1958) του Ίδρύματος Ροκφέλλερ.*

Αξίζει να αναφέρω εδώ μερικές παραγράφους από την Έκθεση του Ίδρύματος Ροκφέλλερ για την παιδεία καθώς και από τα δημοσιευθέντα σχόλια. Όπως αναφέρεται σ' αυτά, δεν είχε τολμήσει καμμιά από τις επίσημες υπηρεσίες, από τα μεγάλα Ίδρύματα, να προβάλλη στη δημοσιότητα το δυσκολοπαρουσίαστο ζήτημα του διαφορισμού, καιτοι μερικά άτομα — ακόμη και μερικά σχολεία — το είχαν συζητήσει και μάλιστα είχαν εφαρμόσει τα συμπεράσματά των.

Ίδου το κείμενο (Ίούνιος 1958). «Από καιρό σε καιρό άκούει κανείς επιχειρήματα αναφερόμενα στην αντίθεση μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής παιδείας. Πίσω από τη συζήτηση αυτή ύπάρχει ή

προϋπόθεση, ότι ή κοινωνία μπορεί να εκλέξη, είτε να εκπαιδεύση ένα μικρό τμήμα του λαού πάρα πολύ καλά, είτε να εκπαιδεύση ένα μεγαλύτερο τμήμα λιγώτερο καλά, αλλά ότι δεν μπορεί να κάνει και τὰ δύο. Η νεώτερη όμως κοινωνία δεν μπορεί να εκλέξη μεταξύ των δύο. Δεν μπορεί παρά να κάνει και τὰ δύο. Οί φιλόσοφοι του 18ου αιώνος, που έκαμαν την ισότητα των ανθρώπων πυρήνα της πολιτικής μας γλώσσας, δεν θεώρησαν ποτέ, ότι αυτό συνεπάγεται την ισότητα των ανθρώπων σε όλα τὰ σημεία. Ούτε παραδέχονται οί σημερινοί Αμερικανοί τέτοια ισότητα. Είναι δυνατόν να εκφράση κανείς με άρκετή απλότητα τις σχετικές απόψεις, που είναι γενικά αποδεκτές στις ΗΠΑ. Η βασική άποψη είναι ότι στα σπουδαιότερα ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης όλοι οί άνθρωποι αξίζουν το ίδιο τή φροντίδα και τὸ ενδιαφέρον μας. Ἐπί πλέον πιστεύεται ότι όλοι θά έπρεπε να είναι ίσοι στα συνήθη νομικά, πολιτικά και άστικά δικαιώματα. Με άλλα λόγια, θά έπρεπε να είναι ίσοι απέναντι του νόμου. Οί άνθρωποι όμως γεννιούνται άνισοι όσον άφορά τις ικανότητες και τὰ ελατήρια της δραστηριότητός των, άνισοι έπομένως στις επιτεύξεις των...».

Ἰδοῦ μερικά (άμερικανικά) σχόλια.

«Η έκθεση αυτή, αν πρόκειται να εφαρμοσθῆ στο σημερινό μας σχολικό σύστημα, δεν θεωρεῖται ότι προχωρεῖ όσο ὄφειλε. Παραδέχεται με μεγάλη ευκολία, ότι τὸ κλειδί του ζητήματος βρίσκεται στην ανάγκη μεγαλύτερης κρατικής δαπάνης, γύρω από την οποία γίνεται τώρα τόση συζήτηση. Ὅπωςδήποτε ή έκθεση του Ἰδρύματος Ροκφέλλερ τόλμησε να βάλῃ χέρι στο καυστικό ζήτημα, που τόσο τρώαζε έως τώρα. Τὸ καυστικό ζήτημα ήταν ότι τὸ να δοθῆ στον Α διαφορετική εκπαίδευση πέρα στον Β είναι κατά κάποιον τρόπο αντιδημοκρατικό και έπομένως αντιαμερικανικό... Τὸ αποτέλεσμα (της ισότητας στην εκπαίδευση) είναι ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να φέρωμε όλους στην ίδια στάθμη θά οδηγῆση στο χαμηλότερο τῆς στάθμης αυτής με συνέπεια τῆς μετριότητας. Η αξία τῆς Ἐκθεσης Ροκφέλλερ, μόνο που δεν θά συμφωνῆση κανείς έντελῶς σε όλα της τὰ σημεία, βρίσκεται στο ότι τόλμησε να ἐγείρῃ τὸ ζήτημα και να διατυπώση γνώμη καθαρά και μεγαλοφώνως... Λέγει ότι διάφοροι άνθρωποι θά έπρεπε να μορφώνονται κατά διάφορον τρόπο, σε διάφορη στάθμη και με διάφορα μέτρα...»

8. *Ὁ διαφορισμὸς σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι.*

Καίτοι εἶναι ἀπόλυτα ὀρθό, ὅτι μιὰ «ποσότητα» ὕλης εἶναι ἀπαραίτητη, ὅμως ἡ ποιότητα εἶναι περισσότερο σημερινὴ καὶ πρὸ πάντων σπουδαιότερος εἶναι ὁ τρόπος σκέψης. Πολλὰ παιδιὰ ἀπομνημονεύουν ἀπλῶς τὸ μάθημα, χωρὶς νὰ ὠφεληθοῦν τίποτε περισσότερο παρὰ μόνο τὴν ἀσκήσιν τῆς μνήμης των. Ἐπὶ πλέον ὅλα τὰ παιδιὰ μαθαίνουν τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πρᾶγμα. Ἔχομε ἐδῶ τὴν εὐκολὴν λύσιν τῆς ὁμοιομορφίας τῆς σκέψης σὲ μιὰ ἀγέλη προβάτων. Στὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνας π.χ. μπορεῖ ὁ μαθητὴς νὰ περιορισθῇ σὸ νὰ ἀποστηθίσῃ τὶς λίγες γραμμὰς τῆς περιγραφῆς. Ἡ μορφή αὐτῆ τοῦ μαθήματος, ἡ στατικὴ μορφή, δὲν θὰ ἀπαιτήσῃ πολλήν σκέψιν. Ἄν ὅμως διατεθῇ περισσότερος χρόνος—εἰς θάρος φυσικὰ τῆς ποσότητος τῆς ὕλης—τότε θὰ γινόταν δυνατὸ νὰ δοθῇ σὸν μαθητὴν ἡ «κατάστασις» λίγον ἢ περισσότερον χρόνον πρὶν ληφθοῦν οἱ τελικὲς ἀποφάσεις γιὰ τὴν ναυμαχίαν, νὰ γεννηθοῦν ἀπορίες, ὅποτε αὐτόματα θὰ προέκυπταν στὴ σκέψιν τοῦ μαθητοῦ ἀπόψεις καὶ λύσεις περισσότερες τῆς μιᾶς. Ὁ δάσκαλος θὰ μπορούσε νὰ ἀνοίξῃ συζήτησιν γύρω ἀπὸ τὸ γεγονός. Γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ μαθητοῦ θὰ εἶχε δευτερεύουσα σημασία τὸ τί ἀκριβῶς ἔγινε. Τὸ κύριον στοιχεῖον θὰ ἦταν ἡ ἀσκήσιν τῆς σκέψης του.

Ἐνας τρόπος ἐφαρμογῆς αὐτῆς τῆς ἀντίληψης συναντᾶται σὲ πολλὰ Ἀμερικανικὰ σχολεῖα. Σὲ μερικὰ μαθήματα δὲν ὑποχρεώνονται οἱ μαθηταὶ νὰ χρησιμοποιοῦν ὠρισμένα διδακτικὰ, ἀλλὰ ὁ κάθε μαθητὴς ἐκλέγει—μὲ τὴ βοήθειαν τοῦ δασκάλου ἂν χρειάζεται—ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκην τοῦ σχολείου βιβλία ποῦ ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σχετικῶν κεφαλαίων σχηματίζει προσωπικὴν ἀντίληψιν πᾶνω σὸ μάθημα τῆς ἡμέρας. Ἡ μέθοδος αὐτὴ ἔχει δύο προτερήματα ἐπὶ πλέον τοῦ ὅτι ὁ μαθητὴς ἀσκεῖται σὸ νὰ σκεφθῇ. Πρῶτον ἔχομε ἕνα διαφορισμὸν σκέψης ἀπὸ μαθητὴν σὲ μαθητὴν καὶ δεύτερον, δίδεται αὐτόματα ἡ δυνατότητα σὲ ἰσχυρότερα πνεύματα μεταξὺ τῶν μαθητῶν νὰ χρησιμοποιήσουν ἐντατικώτερα τὶς ἱκανότητές των.

Β'. ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΥΛΗΣ

9. Ἡ ἀναθεώρηση πρέπει νὰ εἶναι γενική.

Σὲ ὅλα τὰ μαθήματα, ἀκόμα καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ τὸ εἶδος τοῦ θέματος δὲν κάνει ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναθεωρηθῇ ἡ ὕλη, ὅπως π.χ. στὰ Μαθηματικά καὶ στὴ Χημεία, μεγάλες βελτιώσεις εἶναι δυνατές. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀνάγκη αὐτὴ παρουσιάζεται ἀπόλυτη εἶναι τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά, ἡ Ἱστορία, ἡ Φυσικὴ, τὰ Θρησκευτικά· περισσότερο ἀπὸ ὅλα στὰ Ἀρχαῖα.

Σ' αὐτὰ πέφτει τὸ βᾶρος δύο αἰτημάτων. Τὸ κυριώτερον εἶναι ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀγωγή· τὸ δεύτερον εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ ἐθνικὴ πολιτικὴ. Τὸ πρῶτον συμπίπτει μὲ τὴν ἔννοια καὶ τίς μορφές τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ μεγάλη δυσκολία εἶναι ὅτι ἡ βασικὴ ἀρετὴ τοῦ κάθε μεγάλου πολιτισμοῦ δὲν θρίσκειται στὴ μορφή ποὺ ἔχει λάβει σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε στιγμή, ἀλλὰ στὶς δημιουργικὰς δυνάμεις διαρκοῦς ἐξέλιξης. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἡ μεγάλη ἐποχὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν ἢ γιὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ Περικλέους, ὅταν ἀρχίζει πλέον ἡ παρακμὴ· ἢ ἡ ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅταν ἀρχίζει ἡ ἐκκένωσις τῆς Ἑλλάδος. Σὲ καταστάσεις ποὺ προηγήθησαν ὀφείλεται σχεδὸν πάντοτε ἡ γένεσις τῆς ἀκμῆς σὲ μιὰ ὀρισμένη στιγμή.

Καὶ ποῖα εἶναι τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ποὺ πρέπει νὰ εἰσαχθοῦν στὰ διδασκτικά βιβλία, ὥστε ὁ μαθητὴς νὰ ἐμποτισθῇ—ὄχι ἀπλῶς νὰ διδαχθῇ—μὲ τὸ πνεῦμα, στὸ ὅποιον ὀφείλονται οἱ μοναδικὰς ἐκείνες ἐπιτεύξεις στὸν πολιτισμό; Ἐπίσης, ποῖα εἶναι τὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα συμπυκνώνεται ἡ ἐθνικὴ μας παράδοσις; ὅπως π.χ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλέους τὴ θέσις αὐτὴ κατεῖχαν τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, ἢ ὅπως γιὰ τὴν Ἑβραϊκὴν φυλὴν τέτοιον κείμενον εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη;

Ἐχομε κατόπιν τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας. Ἐδῶ δὲν εἶναι μόνο ὁ Ἑλληνικὸς χῶρος, ποὺ πρέπει νὰ φωτισθῇ. Δὲν εἶναι μόνο τὸ παγκόσμιον πνεῦμα τῆς πορείας τῆς Ἱστορίας ποὺ πρέπει νὰ παρουν-

σιασθή στους μαθητάς κατὰ κάποιον τρόπο νοητὸ καὶ χρήσιμο γιὰ αὐτούς. Εἶναι καὶ ἡ σημερινὴ κατάστασις, θεωρουμένη καὶ αὐτὴ σὰν ἓνα κομμάτι τῆς ἱστορικῆς πορείας. Αὐτὴ κυρίως. Τί θὰ ποῦμε γιὰ τὴν Ἀμερικανικὴν κεφαλαιοκρατικὴν δημοκρατίαν σχετικὰ μὲ τὴν Ἀθηναϊκὴν Δημοκρατίαν καὶ τὴν κομμουνιστικὴν δικτατορικὴν δημοκρατίαν; Ἔως σαράντα χρόνια πρὶν παγκόσμιαν ἱστορίαν ἦταν ἡ ἱστορία τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Τώρα ὅμως οἱ ὕλικές καὶ πνευματικὲς δυνάμεις ποὺ συγκρούονται εἶναι ἄλλες. Ποιὰ εἶναι ἡ σύγκρισις ποὺ γίνεται αὐτὴ τῆ στιγμῆ μπρὸς στὰ μάτια μας ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίθεσιν;

Καὶ πρέπει ἀκόμη νὰ τοποθετηθῆ μέσα στὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν ἡ σημερινὴ Ἑλληνικὴ πραγματικότης μὲ τίς δημοκρατίας μας, τίς βασιλείας μας καὶ τίς δικτατορίας μας καὶ νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἐπιτυχίες καὶ οἱ ἀποτυχίες μας. Ἀπὸ ποῦ θὰ ἀντλήσωμε τὴν αἰσιοδοξίαν ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐμπνεύσωμε στὰ παιδιὰ μας χωρὶς νὰ κακομεταχειρισθοῦμε τὴν ἀλήθειαν; Ποιὰ πολιτικὴ θέλησις καὶ θυσιῶν πρέπει ἕμμεσας νὰ ἐμπνεύσωμε στὰ παιδιὰ, πρὸς ποιὰς ἀξίες καὶ πρὸς ποιοὺς ἄμεσους σκοποὺς;

Ἡ φυσικὴ, ἡ φυλετικὴ κατανομή, οἱ συγκοινωνίες, οἱ πρῶτες ὕλεις, ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις, ἡ πληθυσμιακὴ χωρητικότης, ἡ παράδοσις, ἡ ὑψηλὴ παιδεία καὶ ἡ θέλησις καὶ ἄλλα εἶναι τώρα ἀπαραιτήτητα γιὰ τὸ μάθημα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Καὶ ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἔρχονται σὲ σύγκρουσιν μὲ ἐκεῖνα ποὺ διδάσκονται σὲ κάθε χωριστὸ μάθημα, Γεωγραφία, Κοσμογραφία, Ἀρχαία, Φιλοσοφικά, Θρησκευτικά.

Θὰ πάρωμε γιὰ παράδειγμα τὰ σχολικὰ μας βιβλία στὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. Ἴσως σὲ ἄλλα σχολικὰ βιβλία ἡ ἀποτυχία εἶναι μεγαλύτερη. Τὸ παράδειγμα ὅμως τῶν Θρησκευτικῶν εἶναι, νομίζω, τὸ διδακτικώτερον ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀνάγκης νὰ ἀναθεωρηθῆ ἡ ὕλη τῶν διδακτικῶν μας.

Ἐνα παράδειγμα: Τὰ διδακτικά τῶν Θρησκευτικῶν.

10. Κριτικὴ ἐπιλογὴς μεταξὺ συγκρουομένων κειμένων.

Ὅ,τι γράφεται ἐδῶ δὲν ἔχει φυσικὰ σχέσιν μὲ κριτικὴν τῆς θρησκείας ἢ καὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας. Κάθε τέτοια συζήτησις-ἔστιν

δὲν εἶναι ἀνόητη, ὅπως δικαιολογημένα θεωρεῖται συνήθως-ταράσσει τὴ συνείδηση τῶν πιστῶν. Ἡ θρησκεία γίνεται ἀναγκαστικὰ ὄργανο καὶ σύνολο στοῦ ὁποῖου δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ περικόπητῃ ἢ νὰ προσθέτῃ. Καὶ ἡ Πολιτεία δίκαια ἀπαιτεῖ θρησκευτικὴ ἡσυχία. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει καταλήξει σὲ ὀρισμένη μορφή ἔπειτα ἀπὸ μακροῦς ἐσωτερικοὺς ἀγῶνες καὶ μεταβολὰς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σύστασής της. Πλῆθος κειμένων, ψευδοπροφητῶν καὶ ἱεραρχῶν ἔχουν ἀποκηρυχθῆ. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ συζητηθοῦν τέτοια θέματα, προσιτὰ ἄλλωστε μόνο στοὺς εἰδικούς. Μιὰ φυλὴ, ἡ Σημιτικὴ, ἔδωσε γένεση σὲ τρεῖς ἀντιμαχόμενες θρησκείες. Καὶ εἶναι πολὺ φυσικὸ, ὅτι στὴν κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὰς ἔχει ἐπέλθει πολλὴ σύγχυση ἰδεῶν καὶ κειμένων. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν κυκεῶνα τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας κάνει κάθε τόσο τὴν ἐπιλογὴν του γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν διδακτικῶν. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ εἶναι φυσικὰ ἀναπότρεπτη γιὰ τὰ σχολικὰ βιβλία.

Στὰ θρησκευτικὰ μας κείμενα ὑπάρχει ὄχι μόνο ποικιλία, ἀλλὰ καὶ ριζικὲς ἀντιθέσεις: Μποροῦμε νὰ διαλέξωμε ἀπὸ αὐτὰ ὅσα βοηθοῦν στοῦ νὰ διαγείρωμε τὴ φαντασίαν τοῦ παιδιοῦ καὶ τὸν θαυμασμό του, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὸν «κόσμον»: νὰ τὸ πείσωμε ὅτι «Θεὸς» εἶναι ἡ θεωρητικὴ σκέψις, ὅτι πολυτιμώτερον ἔχει μέσα του ὁ καθέας μας, μὲ τελικὴν ἐπιδίωξιν νὰ ἀγαπήσῃ ὁ μαθητὴς τὴν «ἔρευνα», τὴν ἐπιστήμην. Μποροῦμε τὸναντίον νὰ διαλέξωμε ἄλλα κείμενα, ὥστε νὰ πείσωμε τὸ παιδί, ὅτι ἀξίωμα τῆς θρησκείας εἶναι τὸ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα»: ὅτι στὸν Διάβολο δόθηκε τὸ ὄνομα «Ἐωσφόρος», γιὰτὶ αὐτὸς, ἐναντίον τῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, φέρνει στὸν ἄνθρωπον τὸ φῶς, κατὰ ὀριζότερον: τὴν «αὐγὴν». Μποροῦμε νὰ διαλέξωμε κείμενα, ὥστε νὰ παρυσιάσωμε τὸν Θεὸν ὡς ἀνθρωποποίηση τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς ταπεινώσεως πού—τόσο παράλογα—ἀφίνει στὸν ἄδικον καὶ τὸν θρασὺν νὰ ἀρπάξῃ καὶ νὰ κρατῇ τὴν ἐξουσίαν πάνω στοὺς ἄλλους: ἢ καὶ ὡς ἀνθρώπινον καὶ μάλιστα ἐκδικητικὸν δικαστήν, πού τιμωρεῖ ἀλύπητα ἀδίκους καὶ δικαίους, κακούργους καὶ ἀθῶους, ἕως καὶ τὰ παιδιὰ πού δὲν ἔχουν ἀκόμα γεννηθῆ. Ἡ, τέλος, ὅτι εἶναι ἡ Θεῖα Πρόνοια καὶ ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος τὴν εὐθύνην τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Κακοῦ, προχωρεῖ στὴν ἐξίλεωσιν καὶ σταυρῶνεται γιὰ τὸν ἄνθρωπον.

Ἐχομε ἐδῶ ἀλληλοσυγκρουόμενα συστήματα ἀγωγῆς. Ἐνα σύστημα (Παλ. Διαθήκη) ρίχνει τὴν εὐθύνην στὸν «Ὅφιν»: σ' ἕνα

ἄλλο τὴν ἀναλαμβάνει ὁ Πλάστης. Ἐκ τῆς θρησκευτικῆς ὁμοιογενείας κείμενα μποροῦμε ἐπίσης νὰ προβάλωμε, ὅτι ὁ ἄνθρωπος φέρει τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών του καὶ αὐτὸ βέβαιον εἶναι τὸ διδακτικώτερον.

Τὸ ὅτι ὁ Θεὸς παρουσιάζεται σὲν ἀρχαιοτάτες θρησκείαι, σὲν ἐποχῇ τῆς βαρβαρότητος, ὡς ὁ ρυθμιστὴς ὄλων τῶν λεπτομερειῶν τοῦ βίου μας—καὶ ὁ ἐδῶ ἀντιπρόσωπός του, ὁ Ἄρχιερεὺς, ὡς πολιτικὸς Κυβερνήτης—ἀφείλεται βεβαίως καὶ σὲ ψυχικὰ συναίσθηματα, πιθανὸν ὅμως καὶ νὰ ἀφείλεται ἔτσι τοῦλάχιστον συνάγομε παρατηρῶντας πολλοὺς συνανθρώπους μας σήμερον—σὲ ἔλλειψη προθυμίας νὰ ἀναλάβωμε οἱ ἴδιοι προσωπικὰς εὐθύνες γιὰ ὅ,τι μᾶς συμβαίνει.

Καίτοι λοιπὸν γενικὰ εἶναι τὸ ὀλιγώτερον ἀφελὴς ἢ συζήτηση γιὰ τὴν θρησκείαν, ὅμως προκειμένου γιὰ τὰ σχολικὰ βιβλία εἶναι ζήτημα ἠθικῆς εὐθύνης ἢ προσαρμογῆς τοῦ περιεχομένου τῶν διδακτικῶν, ὥστε νὰ σεβώμαστε τὴν ψυχὴν καὶ τὸ μυαλὸν τοῦ παιδιοῦ· νὰ μὴ προκαλοῦμε διάσπαση στὴ σκέψιν του· νὰ ἀξιοποιῶμε στὸν μέγιστον δυνατὸ βαθμὸν ὅλον του τὸν χρόνον.

Ἡ παιδαγωγικὴ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ μάθημα τῆς θρησκείας γιὰ τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τοῦ παιδιοῦ, γιὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὸν ψυχικὸν του κόσμον, ὅχι βέβαιον γιὰ τὸν Θεὸν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μᾶς, ἀπὸ τὴν λατρείαν μας. Γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸν τοῦ παιδαγωγοῦ—νὰ ἀναπτύξῃ στὸ μέγιστον τίς πνευματικὰς δυνάμεις καὶ τὴν ἀρετὴν τοῦ παιδιοῦ—εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ χρησιμοποιοῦν σὲν κάθε στιγμῇ ἐκεῖνον ποὺ εἶναι ἐνδεδειγμένον γιὰ τὸ παιδί καὶ ὅχι γιὰ ἄλλους σκοπούς.

Δὲν μπορῶ νὰ καθορίσω μὲ κάποιαν σαφήνειαν τί εἶναι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, σὲν ἀνάπτυξιν τοῦ ὁποίου, ὡς ἄμεσον σκοπὸν, πρέπει νὰ ἀποβλέπῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ ἔχω τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸ συναίσθημα αὐτὸ βοηθεῖ στὸ νὰ γίνεταί ὁ ἄνθρωπος εὐγενέστερος. Τὸ ἐκπληκτικὸν εἶναι ὅτι πάρα πολλὰ ἀπὸ ὅσα τώρα διδάσκονται στὸ σχολεῖον μὲ τὸ διαφανὲς κάλυμμα τῆς θρησκείας ὅχι μόνον δὲν βοηθοῦν σὲ μιὰ τέτοιαν καλυτέρευσιν, ἀλλὰ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς ἀποκρουστικὰ γιὰ ὅποιονδήποτε ἔχει αὐτὸ τὸ, ἔστω ἀκαθόριστον, θρησκευτικὸν συναίσθημα.

Εἶναι βέβαιον σφάλμα νὰ πιστεύεταί ὅτι ἡ λογικὴ, μόνη αὐτὴ, εἶναι ἀρκετὴ στὸν ἄνθρωπον. Εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερον σφάλμα νὰ

πιστεύεται, ότι τὸ ἐξωλογικὸ, τὸ ὑπερβατικὸ, πρέπει νὰ παρουσιάζεται ὡς ἐκθρός τῆς λογικῆς. Εἶναι ὀρθὴ νομίζω ἢ ἀποψη ὅτι οἱ θρησκευτικὲς συζητήσεις καὶ ἐριδες ἔπρεπε νὰ σταματήσουν. Εἶναι ἴσως ἀναγκαιότερο νὰ σέβεται κανεὶς τὴν εὐπλασθεὶς ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ. Πρέπει νὰ ὑπάρχη κάποιος εἶδος διαστροφῆς σὲ ὅσους θὰ ἐπέμεναν ὅτι στὸ πρῶτο σχολικὸ θρησκευτικὸ μάθημα τοῦ παιδιοῦ θὰ πρέπει νὰ διδάσκεται ὅτι ὁ Κεῖν σκότωσε τὸν ἀδελφὸ του. Ἡ ὅτι γενικὰ πρέπει νὰ διδάσκεται ὡς ἀληθινὴ ἱστορία—καὶ ὄχι ὡς θρησκευτικὴ ἀλληγορικὴ ἐκδοχὴ—ὅτι τὸ παιδί θαρρύνεται μ' ἓνα φοβερὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ἀπέναντι ἐνὸς ἐκδικητικοῦ θεοῦ κ. ἄ.

Ἐκ τὸν καιρὸ πού οἱ ἄνθρωποι λάτρευαν τὶς πέτρες καὶ τὰ δέντρα καὶ θυσίαζαν σ' αὐτὰ τὰ παιδιὰ των, ἢ ἀπλῆ λογικὴ καὶ ἢ ἐπιστήμη μᾶς ἀπῆλλαξε ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ φόβου ἀπέναντι συνειδητῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ. Δὲν θέλω νὰ χαρακτηρίσω τὴν ἐπαναφορὰ τῶν δυνάμεων αὐτῶν στὰ σχολικὰ μας διδακτικά. Θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ βαρύτερα λόγια. Ἄς μὴ φέρεται ὡς δικαιολογία ἢ θρησκεία. Ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ εἶναι μιὰ εὐεργετικὴ δύναμη· δὲν δίδει μόνον ἱκανοποίηση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἐνὸς ἀπὸ τὰ εὐγενέστερα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀκόμα μιὰ ὁροσιά, πνοὴ ζωῆς, θὰ ἔλεγα χωρὶς καμμιά πρόθεση ποιητικῆς ἐξαρχῆς. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ ἦταν καὶ θὰ εἶναι τόσο πεζή, ἢ ψυχὴ τοῦ ἐργάτη τῆς ρουτίνας ἔχει τόση ἀνάγκη νὰ πλανηθῆ καὶ αὐτὴ σ' ἓναν κόσμον ὑπέρτερο, σ' ἓναν κόσμον «ἀγγελικὰ πλασμένο», ὅπως λέγει ὁ ποιητής! Ἄφοῦ ἢ ψυχὴ μας μπορεῖ νὰ ἔχη τὸν κόσμον αὐτόν, γιατί θὰ τῆς τὸν στερήσωμε μὲ τὸ πρόσχημα τῆς κοινῆς λογικῆς; Ὁ ἐργάτης ζῆ μέσα σὲ στερήσεις καὶ κακίαι τῶν ἄλλων καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς κακίαι μας εἶναι ἀναπόφευκτες, γιατί ἔχουν τὴ βαθύτερη αἰτία τους σ' αὐτὲς ἀκριβῶς τίς στερήσεις. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι, ἂν ἐξαίρεθῆ ὁ ἀνθρώπινος πόνος, ὑπάρχουν ἄνθρωποι πτωχοί, πού εἶναι ἴσως εὐτυχεῖς, γιατί ἔχουν στρέψει τὸν ψυχικόν τους κόσμον πρὸς μιὰ κατεύθυνση πού τοὺς ἱκανοποιεῖ.

Ἐπειδὴ πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἐδῶ προτείνονται εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὰ ἐγκεκριμένα σήμερα ἀπὸ τὴν Ἱ. Σύνοδο, εἶναι ἴσως ἀνάγκη νὰ ἐπαναλαμβάνεται ὅτι δὲν ὀφείλονται σὲ ἀντιθρησκευτικότητα. Φοβοῦμαι ὅτι ὁ ἰσχυρότερος λόγος, γιὰ τὸν ὅποιον ὄχι μόνον ἢ ἐμπι-

στούνη πρὸς τὴν ἀληθινότητα τῆς θρησκείας μας, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα ἀδυνατίζει, εἶναι ἡ χειρίστη διδασκαλία τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος στὸ σχολεῖο. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐναρμονίζεται τελείως μὲ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ναοῦ, πιθανὸν νὰ μὴ προσαρμόζεται καθόλου στὴ σχολικὴ ἔδρα π. χ. στὴν περίπτωση μιᾶς σχολικῆς ὥρας θρησκευτικοῦ μαθήματος ποῦ βρίσκεται μεταξὺ τῶν σχολικῶν ὥρῶν τῶν μαθημάτων Λογικῆς, Ψυχολογίας, Ἱστορίας κ.λ.π.

Δοξασίες ποῦ καὶ στὴν ἐποχὴ τῶν θρησκευτικῶν διενέξεων τίς θεωροῦσαν παράλογες, τώρα θεωροῦνται τόσο ἀσυμβίβαστες πρὸς κάθε λογικὴ, ὥστε κανεὶς δὲν ἀσχολεῖται πλέον μὲ αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχολικά μας βιβλία. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως πρέπει ὄχι μόνον νὰ σεβώμαστε ἀλλὰ καὶ νὰ ἀγαποῦμε τὴν παράδοση. Ἀγαποῦμε πολὺ — καὶ ὀρθᾶ — τὴν παράδοση τῆς ἀπλότητος καὶ τοῦ μεγαλείου καὶ ἡ παλαιότατη θρησκευτικὴ παράδοση, ἡ βιβλικὴ παράδοση, ἔχει τώρα γιὰ μᾶς σχέση μὲ αὐτὴν τὴν ἀπλότητα, ὄχι ὅμως μὲ τὴν οὐσία τῆς θρησκείας μας· ἀποτελεῖ ἐξαιρέτα θέματα γιὰ ποίηση. Αὐτὰ ὅμως γιὰ τοὺς μεγάλους, ὄχι γιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ. Κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ ἡ βιβλικὴ ἱστορία ἀκτινοβολεῖ κατὰ ἀπὸ τὴν ποίησίν της· πάνω στὴν ἔδρα τοῦ σχολείου, στὴν ἀναλυτικὴ διδασκαλία ἐμφανίζει τὰ ἐλαττώματα, ὄχι ὅμως καὶ τίς ἀρετές, ἐνὸς λαοῦ, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι, πράγματι μεγάλου παρ' ὅλα τὰ μειονεκτηματά του, συνέπειες τοῦ θερμοῦ κλίματος καὶ τῆς πικρίας ἀπὸ μιὰ ἱστορία γεμάτη ἀτυχήματα καὶ διώξεις.

11. Τὰ διδασκτικά μας κατηχοῦν δυὸ ἀντίθετες θρησκείες. Ἡ ἄσκηση πνευματικῆς βίας.

Ἄς ἐπαναλάβωμε ὅτι ἡ κριτικὴ ποῦ ἀσκεῖται στὴν εἰσήγησιν αὐτὴ δὲν πηγάζει ἀπὸ θεολογικὰς γνώσεις, ἀλλὰ ἀπὸ ἀπλὴ προσωπικὴ πείρα. Δὲν εἶναι κριτικὴ θρησκείας, ἀλλὰ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον τὴν παρουσιάζουν τὰ διδασκτικά στὸ παρθένο ἀκόμη πνεῦμα τῶν παιδιῶν μας. Στὰ σχολεῖα μας διδάσκονται (ἢ ὀρθῶς λέξῃ δυστυχῶς εἶναι: κατηχοῦνται) δυὸ θρησκείες, δυὸ ἀντίθετες θρησκείες. Αὐτὸ φαίνεται ὡς ἀπίστευτο, μπορεῖ ὅμως νὰ τὸ διαπιστώσῃ κανεὶς, ἂν μὲ λίγον κριτικὸ πνεῦμα, ξεφεύγοντας ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀυθαίρε-

του δογματισμοῦ, ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς πειθοῦς, ποῦ ἔχει ἀσκηθῆ ἐπάνω του στηριζόμενη μόνο στὴ συνεχή ἐπανάληψη κειμένων, ὅσα ἔχουν ἐπιλεγῆ γιὰ τὴ μόρφωση θρησκευτικῆς συνείδησης στὰ παιδιά μας· ἂν μὲ τὸ κριτικὸ αὐτὸ πνεῦμα μελετήσῃ λίγα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Παλ. Διαθήκη—τὴν Ἑβραϊκὴ θρησκεία δηλαδή—παρὰλληλίζοντάς τα πρὸς τὴ Χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἔχει καὶ τὸ μειονέκτημα ὅτι ὁδηγεῖ σὲ ἀδικαιολόγητη ἄσκηση πνευματικῆς βίας στὸ μυαλὸ τοῦ παιδιοῦ. Ἡ θρησκεία, ἢ ὁποιαδήποτε θρησκεία, ὅταν γίνεται δόγμα, ὅταν μεταβληθῆ σὲ ὀργανωμένη Ἐκκλησία, εἶναι βέβαια ἀναπόφευκτο νὰ ἀσκῆ πνευματικὴ βία. Δὲν μπορεῖ νὰ διαφύγῃ οὔτε τὴ χειρότερη μορφὴ τῆς, τὸν ἀφορισμὸ. Αὐτὸ ὅμως ἀφορᾷ τοὺς θεολόγους, τοὺς φιλοσόφους· εἶναι ἔως ἕνα σημεῖο ἀναπόφευκτο, ἂν θέλωμε νὰ ἔχωμε ὀργανωμένη Ἐκκλησία γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ πολλοῦ κόσμου. Ἡ πνευματικὴ ὁμως βία, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἐδῶ, ἀναφέρεται στὴ στρέβλωση ποῦ προκαλεῖται στὸ σχολεῖο ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ δυῶ ἀντίθετων θρησκείων: τῆς ἑβραϊκῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς. Σ' αὐτὲς τίς δυῶ προστίθεται καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, ποῦ στηριζόταν σὲ θρησκεία φιλελεύθερη, ἐξελισσόμενη, πλήρη ἀνοχῆς. Ἔτσι ὅλα αὐτὰ συνθέτονται στὸ πολυκέφαλο τέρας τοῦ Ἑβραιοελληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Παράλληλα ἔχομε στὰ σχολεῖα μας καὶ τὴν ἄλλη παραδοξολογία τοῦ «Ἑλληνορωμαϊκοῦ» πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὸ ὅτι ὑπῆρξαν μερικοὶ σοφοὶ καὶ ποιηταὶ στὴ Ρώμη, ποῦ ἀγάπησαν τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία διδασκόταν στὴ Ρώμη, δὲν ἔπρεπε βέβαια νὰ συναχθῆ ὅτι κυριώτατα γνωρίσματα ἑνὸς πολιτισμοῦ — π. χ. ἡ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος ἢ τὰ ἔθιμα τῶν μαζῶν, ὅπως εἶναι στὴ Ρώμη ἢ αὐτοκρατορία καὶ οἱ θηριομαχίαις — ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὰ ἐφαρμοσθέντα στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ μιλοῦμε γιὰ σύνθεση σὲ «Ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ». Ὅπως σὲ ἄλλο κεφάλαιο λεπτομερῶς ἀναπτύσσεται, ἡ ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ Χριστ. θρησκεία ὑπῆρξε βασική. Καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιμένω στὴν καλύτερη ἐπιλογὴ τῆς θρησκευτικῆς βλῆς τῶν διδακτικῶν μας. Ὑπάρχουν θρησκευτικὰ κείμενα, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορούμε μὲ εὐλικρίνεια νὰ ποῦμε, ὅτι εἶναι προϊόντα Ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος. Ἐνῶ ἀντίθετα ὑπάρχουν καὶ ἐκδηλώσεις φοβερῆς ἀντίθεσης, ὅπως π. χ. ἡ καταστροφὴ τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ φανατικούς χριστιαν-

νούς· ἢ καὶ μερικὰ ἀντιελληνικὰ κεφάλαια τῶν διδακτικῶν τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος στὰ σχολεῖα μας.

Σὲ ἄλλα κράτη ἀποφεύγεται ἡ ἄσκησις πνευματικῆς βίας γιὰ τὴν ἐπιβολὴν θρησκείας μὲ τὴν κατάργησιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Αὐτὸ ὅμως νομίζω εἶναι ἡ χειρότερη λύσις, στὴν ὁποίαν καταλήγουν γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν κόπο νὰ βροῦν μιὰ καλύτερη. Ἡ ἀνωμαλία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχομε συνειθίσει νὰ νομίζωμε ὅτι διδασκαλία θρησκείας σημαίνει ἐπιβολὴ δόγματος, καταναγκασμός, πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς· ὅτι σχολικὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία καὶ Ἐκκλησία εἶναι τὸ ἴδιον. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐν τούτοις, ἢ προσπάθεια γιὰ ἀνάπτυξιν θρησκευτικῆς συνειδητοῦ εἶναι, νομίζω, ἀπαραίτητη. Ἡ συστηματοποιημένη προσπάθεια τοῦ σχολείου νὰ ἀναπτύξῃ στὸ παιδί ἓνα ἀνώτερον πνεῦμα ἠθικῆς—ὄχι ἀπλῶς τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀστικοῦ καὶ τοῦ ποινικοῦ κώδικος, τῆς ἠθικῆς τῆς σκοπιμότητος,—νὰ τὸ ὑψώσῃ στὴν ἀνώτατη μορφήν τοῦ λυρισμοῦ, στὴ θρησκευτικὴ ποίησιν, ἢ προσπάθεια αὐτὴ εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ ἐξισορροπηθῇ ἡ μηχανιστικὴ ἐπίδρασις ἄλλων μαθημάτων. Χειροτερεύομε ὅμως τὴν κατάστασιν ὅταν, ἀντὶ νὰ διευκολύνωμε τὴν ὑψώσιν τῶν παιδιῶν σ' ἓνα ἀνώτερον εἶδος στοχασμοῦ, τὸ κατεβάζωμε στὸν φανατισμό, στὰ σημεῖα καὶ τέρατα τῆς Παλ. Διαθήκης, ἢ στὶς ψυχώσεις μερικῶν ἀπὸ τὰ κατηχητικά μας σχολεῖα, πού κάτω ἀπὸ τὸν Ἑλληνικὸν οὐρανὸ φθάνουν ἕως τὴν πνευματικὴν ἀκαμψία.

12. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνος. Τὸ θεῖο πνεῦμα βρίσκεται μέσα του.

Ἔργον τοῦ σχολείου εἶναι νὰ ἀναπτύξῃ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τοῦ παιδιοῦ· ἔργον ἐξευγενισμοῦ. Ἡ κατήχησις τοῦ δόγματος ἀνήκει στὴν Ἐκκλησία. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀναλυτικῆς σχολικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μυσταγωγίας εἶναι ἀδύνατον νὰ καλυφθῇ. Γιὰ τὸ σχολεῖο ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνος. Τὸ θεῖο πνεῦμα βρίσκεται μέσα του.

Ὅλα τὰ μαθήματα τοῦ σχολείου πρέπει νὰ ἐπιδιώκουν νὰ ἀποκτήσῃ ὁ μαθητὴς τὸν ἴδιον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Τὰ θρησκευτικὰ δὲν κάνουν ἐξαιρέσιν. Ἄν σὲ ὁποιοδήποτε μάθημα ὁ μαθητὴς ἐμβολιασθῇ μὲ τὸ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεῦνα» ὁδηγεῖται πρὸς τὸν σκοταδισμό, πρὸς τὸ πνεῦμα πού ἐπικρατεῖ στὶς ἀπολυταρχικὰς κοινωνίας,

στὸ χειρότερο εἶδος κομμουνισμοῦ, σὲ κάθε εἶδους δικτατορία. Τὰ καθεστῶτα αὐτὰ κατηχοῦν, ὅτι κάπου ἄλλοῦ καὶ ὄχι στὸν καθένα μας ὑπάρχει ἡ εὐθύνη τῆς σκέψης του καὶ ὅτι σ' αὐτὸν ἀπομένει μόνο ἡ εὐθύνη τῆς ἐκτέλεσης. Δὲν ὑπάρχει τίποτε πού νὰ πρέπει περισσότερο νὰ περιφρονηθῆ καὶ νὰ ἀποκλεισθῆ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀκόμη τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, παρὰ ἡ κατήχηση ὅτι ἡ εὐθύνη, δλόκληρη ἡ εὐθύνη, βρίσκεται κάπου ἄλλοῦ καὶ ὄχι στὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὸν μαθητὴ τοῦ σχολείου καμμιά ὑπερφυσικὴ δύναμη δὲν ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς προσωπικῆς του παρακολούθησης.

Γιὰ τὸ σχολεῖο ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἐργάτης τῆς μοίρας του. Τὸ «θεῖον», ἡ φύση, ἔχουν ἐπέμβει δίνοντάς του τὰ μέσα τῆς σκέψης καὶ τῆ συνείδηση. Αὐτὲς εἶναι θεῖες ιδιότητες, ἡ διαρκῆς παρουσία τοῦ Θεοῦ.

13. Τὰ ὄρια τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοση.

Ἡ παράδοση χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὡς μιὰ ἄλλη πρόφαση γιὰ τὴν ὀκνηρία τῆς σκέψης. Ἡ παράδοση ἔχει, ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἄλλο κεφάλαιο, μεγάλη ἀξία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Πρὶν ὅμως ἀπὸ κάθε παράδοση ὑπάρχει μιὰ ἄλλη, ἡ παλαιότερη. Ἄν λοιπὸν ἡ ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοση ἐπεκτείνεται ἀπεριόριστα ἕως καὶ ἐκείνη θὰ φθάσωμε ἔτσι στὴν παλαιὰ βάρβαρη κατάσταση. Βέβαια ἕως ἕνα σημεῖο μᾶς κυβερνοῦν οἱ νεκροί. Αὐτὸ εἶναι ἀναπόφευκτο. Ποιοὶ ὅμως ἀπὸ ὅλους; τίνων τῆ διαρκῆ παρουσία μεταξὺ μας θὰ ἐκλέξωμε μὲ τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ ἔπους τῶν κατορθωμάτων καὶ τῶν ἀρετῶν των; Στὴν ἐκλογή αὐτὴ μπορούμε νὰ ἐπέμβωμε καὶ οἱ ἴδιοι.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν σημασία τῆς Καινῆς Διαθήκης, γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνας ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι νεκρὴ παράδοση. Σ' αὐτὴν ἀναμιγνύεται ὁ πολιτικὸς καὶ ποινικὸς νόμος ἄλλης φυλῆς μὲ ψυχροσύνη-θεση διάφορη ἀπὸ τὴ δική μας. Οἱ δυὸ αὐτοὶ νόμοι ἔχουν δοθῆ ἀπὸ τὸν Ἰεχωῦδᾶ, προσωπικὸν Θεὸ τῶν Ἑβραίων. Αὐτὸ τότε ἦταν πολιτικὰ ἀπαραίτητο. Θρησκευτικὸς καὶ πολιτικὸς ἀρχηγὸς ἦταν συχνὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Ἡ θρησκεία ἐκείνη ἦταν ὄπλο μάχης τῶν Ἑβραίων ἐναντίον ἄλλοφύλων. Αὐτὰ ὅλα εἶναι κόσμος ξένος πρὸς ἡμᾶς. Ὅπως ἔλεγε ὁ Pascal, στὰ ὄρια τῆς φυλῆς καὶ τοῦ τοπίου ἀλλάζει καὶ τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἠθικὴ.

14. Ἡ μακρὰ συνήθεια ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ βλέπωμε προφανῆ πράγματα.

Ἡ συνήθεια διευκολύνει, ἀλλὰ ἀποκοιμίζει τὸ πνεῦμα. Ὅταν ἡ συνήθεια συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ὀκνηρία σκέψης καὶ ἔλλειψη γενικῆς μόρφωσης, φθάνομε στὸ φοβερὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διανοητικοῦ αὐτοματισμοῦ, ὅπως στὰ ζῶα. Ἔτσι χάνεται τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀνθρώπου νὰ ὄρᾳ κανεὶς ἐνεργοποιώντας τὸ πνεῦμα, τὴν ψυχὴ καὶ τὴ φαντασία. Ἔτσι π.χ. ἐμπρὸς σὲ ὅλα τὰ καταπληκτικὰ πράγματα, ποὺ βλέπομε γύρω μας καὶ μέσα στὸν ἑαυτὸ μας, μόνο ὁ φιλόσοφος μένει ἐκστατικός· καὶ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους λίγοι μόνο ἀναζητοῦν σὲ κάποια ἠθικὴ τὴν ἀνώτατη ἀρχή.

Στὴ διδασκαλία καὶ γενικὰ στὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἡ ἐπανάληψη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀποτελεσματικώτερα μέσα πειθοῦς. Εἶναι ὅμως ἀντιπαιδαγωγικόν. Τὸ χειρότερον εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος, συνεθίζοντας σὲ κᾶτι ποὺ ἀκούει πολλὰς φορές, τὸ θεωρεῖ μὲ τὴν παρέλευση τοῦ χρόνου ὡς κᾶτι δικό του, κατόπιν ὡς μέρος τοῦ ἑαυτοῦ του. Μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι οἱ συνήθειές μας ἔχουν σχέση μὲ τὴν «παράδοση», ποὺ παίρνει ἀξία ἠθικοῦ νόμου, ἀκίνητοποιοῦμε τὴ σκέψη μας.

Ἔχει παρεισφύσει καὶ μένει στὰ σχολικὰ βιβλία ὅλη χωρὶς καμμιὰ ἀξία. Ἐνα μέρος ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὅλη μένει ἐκεῖ, γιατί δὲν ἐπιχειροῦμε τὴ λεπτολόγο ἐξέταση, ἂν κάθε ἔννοια, κάθε φράση, ἀκόμα καὶ κάθε λέξη τῶν σχολικῶν βιβλίων εἶναι ἡ καταλληλότερη. Ἄλλη ὅλη μένει ἐκεῖ, γιατί κανεὶς δὲν τολμάει νὰ ταραξῆ τις σκιές. Σκιές εἶναι θέβαια γιὰ μᾶς τὰ Λατινικὰ καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Ἄντὶ νὰ διδάξωμε στὰ παιδιὰ ἀπ' εὐθείας μιὰ ξένη γλῶσσα, ὅπως π.χ. εἶναι σήμερα ἡ παγκόσμια σχεδὸν γλῶσσα τῶν Ἀγγλικῶν, διδάσκομε τὰ Λατινικὰ γιὰ νὰ εὐκολυνθοῦν τὰ παιδιὰ κατόπιν νὰ μάθουν τὰ Ἀγγλικὰ· ἢ τὸν Ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ, κακὴ στὸ σύνολό της παράφραση τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀκούοντας καὶ ἐπαναλαμβάνοντας τόσο συχνὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη (ἀντὶ νὰ διδασκώμαστε τὴ δική μας μυθολογία) ἔχομε σχεδὸν πεισθεῖ, ὅτι ἡ Ἑβραϊκὴ αὐτὴ ἱστορία ἀποτελεῖ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ δική μας παράδοση, ὅτι συντελεῖ στὴν ἀνθρωπινὴ μόρφωση κλπ. «Ἔτσι τὸ θρήναμε, ἔτσι τὸ ἀφίνομε», ὅπως

σκέπτεται και ὁ ἀμόρφωτος και φανατικός· φανατικός, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι ἀμόρφωτος. Χρησιμοποιούμε ἔτσι τὴν ἱστορία μιᾶς ξένης φυλῆς, μιᾶς θάρσαρης ἐποχῆς, πρὶν ἀκόμα φθάσῃ σ' αὐτὴν ὁ Ἑλληνικός πολιτισμός, γιὰ νὰ διδάξωμε στὰ παιδιὰ μας θρησκεία, εὐγένεια, ἦθος. Ἡ κατανόηση αὐτοῦ ποῦ λέγεται ἑλληνοχριστιανικός πολιτισμός, μὲ τὸν ὅποιον προσπαθοῦμε στὰ σχολεῖα νὰ ἐμποτίσωμε τὰ παιδιὰ μας, δὲν δοῦνται βέβαια ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Τοῦναντίον συμβαίνει μὲ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ποῦ μᾶς δίνει τὴν ὑπέροχη, τὴν πραγματικὰ θεῖα οὐσία τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας.

15. Ἡ ἀνάπτυξη θρησκευτικῆς συνείδησης.

Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα μάθημα «γνώσης», πολιτισμοῦ, ἢ ἀρετῆς, οὔτε και ἄσκηση στὸ «σκέπτεσθαι», ὅπως ἄλλα «μαθήματα»· εἶναι γιὰ τὸ μικρὸ παιδί ἢ εἰσόδος σ' ἓναν ἀνώτατον κόσμον πνεύματος και αἰσθήματος. Αὐτὸ θὰ χρησιμεύσῃ ὡς πυρῆν γιὰ τὶς μεταφυσικὲς σκέψεις τοῦ παιδιοῦ, γιὰ τὶς περιπλανήσεις τῆς φαντασίας του, ὥστε νὰ μὴ ξεφεύγουν πρὸς ἐντελῶς ἀπειθάρχητες κατευθύνσεις.

Στὶς σκέψεις ποῦ θὰ προκύβουν ἀπὸ τὸ μάθημα αὐτὸ θὰ ἀναζητήσῃ τὸ παιδί ἀργότερα τὴν ἔννοια και τοὺς νόμους τῆς ἀπόλυτης ἠθικῆς. Μὲ τὴ θρησκεία ὡς βάση περισσότερο, παρὰ μὲ τὸ δύσκολο μάθημα τῆς φιλοσοφίας, μποροῦμε νὰ δοθηθοῦμε στὴν αἴσθηση τοῦ ὑπερβατικοῦ ἐγὼ ἢ στὴν προσέγγιση τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν ὁμάδα.

Ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν περιμένομε νὰ ἀναπτύξῃ και νὰ ἐνισχύσῃ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα. Ἡ σημασία ποῦ δίνομε στὸν ὅρον αὐτὸν δὲν εἶναι ἢ τυφλὴ προσήλωση πρὸς μία ὁποιαδήποτε καθωρισμένη ἀντίληψη, πολὺ λιγότερο ὁ θρησκευτικὸς φανατισμός, ὁ καταναγκαστικὸς περιορισμὸς μέσα σὲ τύπους, ὁ ἀκρωτηριασμός. Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμός, ἐπιδραβὴς στοὺς μεγάλους, εἶναι καταστρεπτικὸς στὴν ψυχὴ τῶν μικρῶν παιδιῶν. Ἐθρησκευτικὸ αἶσθημα εἶναι μᾶλλον τὸ αἶσθημα τῆς παρουσίας ἑνὸς πνεύματος ἀγαθότητος, αἰσιοδοξίας, ἢ διαίσθηση ὅτι κάποια ἀνώτατη ἀγαθοποιὸς δύναμη κάνει αὐτὸν τὸν κόσμον ὡραῖον, ἄξιον νὰ τὸν ζῆ ὁ ἄνθρωπος και νὰ προσπαθῇ νὰ τὸν κάνει καλύτερον.

Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα εἶναι τὸ «μέσο», ἢ ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία τὸ παιδί θὰ ἀρχίσῃ νὰ ζῆ, νὰ σκέπτεται και νὰ δρᾷ. Τὸ

θρησκευέσθαι φέρνει σ' ένα άλλο πεδίο, σ' έναν κόσμο καθολικότητας, μέσα στον όποτον όλα τὰ άλλα υπάρχουν και κινούνται. Μέσα και γύρω στο θρησκευτικό αἶσθημα δημιουργείται ἡ καθαυτὴ οὐσία τοῦ ἑαυτοῦ μας, αὐτὸ πού στις πιὸ δύσκολες στιγμὲς θεωροῦμε ὅτι πρέπει περισσότερο ἀπὸ όλα νὰ σεβαστοῦμε: στις στιγμὲς πού ἀναγκαζόμαστε νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τοὺς συμβατικούς κανόνες τῆς ζωῆς. Σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνας, πού δὲν ἔχομε—και δύσκολα θὰ ἀποκτήσωμε—ὕλικόν πλοῦτο, ἡ σημασία πού πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὰ ἀνθρωπιστικά μαθήματα, ἰδίως στὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά και τὰ Θρησκευτικά, εἶναι ἐξαιρετική. Μὲ μεγάλη προσοχή, μὲ σεβασμὸ—εἶναι ἡ κατάλληλη ἔκφραση,—θὰ ἔπρεπε νὰ πλησιάζωμε τὰ μαθήματα αὐτὰ προκειμένου νὰ συγγραφῶν τὰ σχετικὰ διδακτικά. Ὁ τρόπος, πού προσεγγίζεται μ' αὐτὰ ἡ θρησκεία σήμερα, εἶναι πιεστικός και δάσκαρος. Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν θὰ ἐξακολουθῆ νὰ μὴ ἀποδίδῃ, ἐφ' ὅσον δὲν κατανοεῖται ὅτι τὸ θρησκευέσθαι, ἡ ἀνάπτυξη θρησκευτικῆς συνειδήσεως, εἶναι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς τύπους, τῆ θρησκευτικῆς πολιτικῆς, τὰ θαύματα, τὸν δογματισμὸ.

16. Ἡ κακομεταχείριση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματος στα σχολεῖα μας.

Ὅπως γράφει ὁ Fr. Bacon: «λίγη φιλοσοφία φέρει στον ἀθεϊσμό· όταν θαύνη ὁμως κανεὶς στὴ φιλοσοφία, φέρεται πρὸς τὸν Θεό». Θὰ μπορούσε νὰ προστεθῆ: ἀφελὴς διδασκαλία τῆς θρησκείας ὁδηγεῖ στὴ γελοιοποίηση· στρεβλὴ διδασκαλία ὁδηγεῖ σὲ ἐχθρότητα πρὸς αὐτήν. Θὰ ἀναγνωρίση δὲ νομίζω, ὅποιος διαβάσει τὰ διδακτικά τῶν σχολείων μας, ὅτι χρησιμοποιοῦν μιὰ πολὺ ρηχὴ και συχνὰ ἐπιπόλαιη φιλοσοφία. Σὲ πολλὰ τῆς σημεῖα τὸ σκωπτικὸ πνεῦμα τῶν παιδιῶν ὀρῖσκει γονιμώτατο ἔδαφος. Σὲ ἄλλα—ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ συσσώρευση καταστροφῶν και κακουργημάτων ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων ἢ τοῦ θεοῦ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη—ἡ ψυχὴ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ ἀγριεύει και διαστρέφεται. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι στὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐγενῆ ἔνστικτα, υπάρχουν και ἄγρια· και ὅτι τὰ τελευταῖα εὐδοκίμοῦν μὲ τὴ συνεχῆ ἀναφορά μας στις ὀδελυρὲς εἰκόνας και στὰ κακουργήματα, καθὼς και στις φοβερὲς τιμωρίες των.

17. Μία μεγάλη μεταβολή στον σύγχρονο κόσμο.

Ἡ γενίκευση τῆς παιδείας καὶ ἡ διαρκὴς ὕψωση τῆς στάθμης τῆς ἔχει τώρα ὡς ἀποτέλεσμα, ὅτι ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων πού ἀποδεικνύονται μεγαλοφυεῖς καὶ ἀξιοποιοῦνται στὸν πνευματικὸν κόσμον ἀυξάνει διαρκῶς. Αὐτῶν ἡ κοσμοθεωρία καὶ οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἠθικὴν θὰ ἐπικρατήσουν. Ἡ φοβία τῆς τιμωρίας ἀπὸ ἀγαθὰ ἢ κακὰ πνεύματα, ὅ,τι ἐπιζῆ ἀκόμη ἀπὸ τὰ μορμολύκεια αὐτὰ τοῦ μακρυνοῦ παρελθόντος, θὰ χάσῃ τὴ δραστηκότητά της.

Τὸ συμφέρον θὰ ἐξακολουθήσῃ βέβαια νὰ ἐπηρεάζῃ πάντοτε ὄχι μόνον τὶς πράξεις μας, ἀλλὰ καὶ τὶς ἰδέες μας, τὴν ἠθικὴν μας. Τὸ συμφέρον ἔμωσ αὐτὸ θὰ κρίνεται σὲ εὐρύτερα διαρκῶς πλαίσια ἀπὸ τὸ στενὰ—τοπικὰ καὶ χρονικὰ ἐννοούμενο συμφέρον τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου. Ἡ ἀυξανόμενη εὐημερία, ἡ κατάργησις τῆς δουλείας, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ ἀπὸ τὶς συνήθειες ἀπόλυτης πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὑποταγῆς κάτω ἀπὸ δεσποτικὰ καθεστῶτα, ὁδηγεῖ στὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ὑποταγὴν καὶ στὴν ἀποσφῆνωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν συμπίεσιν τῆς ὁμάδος.

Ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις θὰ ἀνέβῃ σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα πνευματικότητας καὶ ἠθικῆς—χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίῃ ὅτι τὸ τυπικὸ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀπαρχίτητο νὰ μεταβληθῇ—Θὰ ἀτονήσουν μὲ τὸν χρόνον οἱ ἀντιλήψεις ἐξαναγκασμοῦ καὶ αὐθαιρεσίας ἐκ μέρους τοῦ ἀνωτάτου ὄντος καὶ τῆς δουλοπρεπείας ἀπέναντί του, κληρονομία βαθύτατης ἀμάθειας, ἐμπρὸς στὴν ὁποία ἀτονοῦσε ἡ φωνὴ ὀλίγων φιλοσόφων.

Καίτοι πρέπει νὰ εἶμαστε συντηρητικοὶ στὶς ἰδέες πού ἐπιδιώκομε νὰ ἐπηρεάζουν τὴ σημερινὴ κοινωνίαν γενικώτερα, στὸ σχολεῖο ἔμωσ πρέπει νὰ προετοιμάζωμε τὸ παιδί στὴν νέαν αὐτὴν πνευματικὴν κατάστασιν πού θὰ συναντήσῃ στὴ ζωὴ του καὶ στὴν ὁποίαν καὶ τὸ ἴδιον θὰ πρέπει νὰ συμβάλλῃ μὲ τὴ σειρά του.

Βοηθεῖ ἄραγε ἡ Π. Διαιθήκη ὡς παιδαγωγικὸν μέσο στὴν προσπάθειαν αὐτὴν ἢ ἐμποδίζει; Ἀπαντῶντας στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὰ ἱερώτερα πράγματα στὸν σημερινὸν πολιτισμὸν εἶναι τὸ παιδί· ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ καὶ ἡ ἀλήθεια· ἀκριδέστερα ἢ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀλήθειαν. (Κανεῖς δὲν ἰσχυρίζεται πλέον, ὅτι κατέχει τὴν ἀλήθειαν).

18. Διδακτικό Γ! Δημοτικού. (Αποσπάσματα).

1^ο Μάθημα. (Μάθημα δκηηρίας). Τὸ ἔτι ἐργαζόμεστε, ἀφείλεται σὲ κηκηδικὴ ἀπὸ τὸν Θεὸ. Ἐπίσης ὁ Θεὸς δὲν ἤθελε νὰ ἀποκηκτὸν γνώσεις οἱ ἀνθρωποι.

2^ο Μάθημα. (Μάθημα ἀναξιοπρηπείας). Ὁ Ἀδάμ ρίχνει τὴν εὐθύνη στήν Εὐα. Ἡ Εὐα ρίχνει τὴν εὐθύνη στὸν ἔφι. (Ἄς σημειωθῆ, ἔτι οἱ Ἰνδοὶ Χρηστιανοὶ διδάσκουν ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς συνομηιλίας Θεοῦ καὶ πρητοπλάστων, ἔπου πρηγμακηκῶ διδεται παρᾶδειγμα εὐγενείας καὶ ἀλληληγγύης.

3^ο Μάθημα. (Μάθημα κηκουρηγίας). Ὁ Κᾶν σκηοτῶνει τὸν ἀδελφὸ του. Δίδεται καὶ ἔνα σχεδίασμα, ἔπου φαίνεται ἔτι ὁ φόνος ἔγινε μὲ ρὸπκλω.

4^ο Μάθημα. (Μάθημα σκληρότητας). Ὁλοι οἱ ἀνθρωποι ἔγιναν κηκοὶ ἐκτὸς ἀπὸ ἔνα. Ὁ Θεὸς τὸς ἔξοντῶνει ἔλους, ἠλικιωμένους καὶ ἔρέφη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Νῶε.

5^ο Μάθημα. (Μάθημα ζῆλοτυπίας). Πρὶν οἱ ἀνθρωποι κηρησθοῦν (γιατὶ εἶχαν πληθύνει), ἀποφᾶσαν νὰ κῆτῖσουν ἔνα ἀναμηρηκηκὸ πύρηγο. Ἐπειδῆ θέλησαν νὰ κᾶμουν ἔνα τὸσο μεγᾶλο ἔρηγο, ὁ Θεὸς τὸς τιμῶρησε νὰ μῆ μπηροῦν νὰ σνηννηοηθοῦν.

6^ο Μάθημα. (Μάθημα ἀπαισιοδοξίας). Ὁλοι οἱ ἀνθρωποι ἔγιναν καὶ πᾶλιν κηκοὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ.

7^ο Μάθημα. (Μάθημα κηκίας). Κατᾶρα Θεοῦ. Σῶδομα καὶ Γόμορη.

8^ο Μάθημα. (Μάθημα σαδισμού). Ὁ Θεὸς διατᾶσσει τὸν Ἀβραάμ νὰ θυσιάση σ' αὐτὸν τὸ μονᾶκρηβο παιδί του.

9^ο Μάθημα. Ὁ Ἀβραάμ ἀγοράζει τὴν κὸρη του ἀδελφου του, γιᾶ νὰ τῆ δὸση γυναῖκα σὸ γυιὸ του.

10^ο Μάθημα. Λημηρηγία τοῦ Ἡσαῦ. Χᾶνει τᾶ πρητοτόκηια γιᾶ ἔνα πιάτο φακῆ.

11^ο Μάθημα. Ὁ Ἰακῶβ ἔξηπατᾶ τὸν πατῆρα του εἰς θᾶρος τοῦ Ἡσαῦ.

12^ο Μάθημα. Ὁ Θεὸς δικαῖῶνει τὸν Ἰακῶβ, πὸ ἔκαμη τὴν ἀπάτη.

13^ο Μάθημα. Τᾶ ἀδελφια τοῦ Ἰωσήφ ἀπορησίζουν νὰ τὸν σκητῖσουν. Ἀντὶ νὰ τὸν σκητῖσουν, τὸν πρὸλησαν.

Αυτές είναι σέ συναπτή σειρά οί πρώτες θρησκευτικές ιδέες, πού πέρνουν τὰ παιδιά στό σχολείο μας, σύμφωνα μέ τό κρατικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, Δέν είναι καθόλου περίεργο, ὅτι μερικά ἀπό αὐτά γυρίζουν ἀγκυακτισμένα στή μητέρα των ἐναντίον τοῦ Θεοῦ (καί τοῦ Σχολείου).

Θά νόμιζε κανεῖς, ὅτι ὁ λόγος πού διδάσκονται αὐτές οἱ ἀφηγήσεις στό πρῶτα θρησκευτικά μαθήματα, εἶναι ὅτι βρίσκονται στή βάση τῆς θρησκείας μας. Ἐντελῶς τό ἀντίθετο συμβαίνει. Αὐτά εἶναι λείψανα τῆς βάρβαρης ἐποχῆς τῶν ἀνθρωποθυσιῶν. Ὅ,τι ἀκριβῶς ἤλθε νά ἀντρεψῆ ἡ Χριστιανική διδασκαλία. Πῶς εἶναι δυνατόν νά πιστεύουν οἱ παιδαγωγοί μας, ὅτι εἰσάγουν τὰ παιδάκια στή θρησκεία τῆς ἀγάπης μέ αὐτά τὰ κκουργήματα :

Ὅτε εὐσταθεῖ ἡ δικαιολογία ὅτι αὐτά λέγονται σάν παραμῦθι, γιατί πολλά ἀπό τὰ παιδιά (καί πολλοί γονεῖς) πιστεύουν σ' αὐτά. Καί βέβαια ὅλοι πρέπει νά πιστεύουν στό πνεῦμα πού αὐτά ἐκφράζουν.

Ὁ μαθητής αὐτόματα παραβάλλει τὰ φοβερά αὐτά πράγματα πρὸς τό περιεχόμενο ἄλλων διδακτικῶν βιβλίων πού τοῦ δίδουν ἀργότερα στό σχολεῖο. Σ' ἕνα ἀπό αὐτά ὁ μαθητής διαβάζει :

«Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος (570—475 π.Χ.)... διὰ νά ὑποστηρίξῃ τὴν θρησκείαν, ἐζήτησε νά τὴν ἐκαθαρίσῃ ἀπὸ τὴν μυθολογίαν, ἀπὸ «τὰ παραμύθια τοῦ παλαιοῦ καιροῦ», ὅπως λέγει ὁ ἴδιος. Ἐπολέμησε μέ θέρημν τὸν ἀνθρωπομορφισμόν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκαυτηρίασε τοὺς ποιητάς, οἱ ὁποῖοι ἐφόρτωσαν εἰς τοὺς Θεοὺς ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ἑλαττώματα.

«Ἐνας Θεὸς ὑπάρχει» λέγει ὁ Ξενοφάνης σύμφωνα πρὸς τό διδακτικό, «μέγιστος ἀνάμεσα στοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, πού δὲν ὀμοιάζει μέ τοὺς θνητοὺς, οὔτε εἰς τό σῶμα, οὔτε εἰς τὴν σκέψιν. Μένει ἀκίνητος εἰς τὴν ἰδίαν πάντοτε θέσιν, δὲν πηγαίνει ἐδῶ κι' ἐκεῖ. Εἶναι ὅλος μάτια, ὅλος αὐτιά, ὅλος σκέψεις καὶ κινεῖ χωρὶς κόπον τό πᾶν μέ τὴν δύναμιν τοῦ νοῦ του. Ὅλα εἰς τὸν κόσμον κάμνουν ἐνόητα, ὅλα εἶναι ἕνα. «Ἐν τό πᾶν». Αὐτό εἶναι ὁ Θεός, ἀγέννητος καὶ ἄφθαρτος.»

Πολύ φοβοῦμαι ὅτι μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἀντίληψεων περὶ θρησκείας πού τὰ διδακτικά τοῦ ἴδιου σχολείου θέτουν ὑπ' ὄψιν τοῦ μαθητοῦ, αὐτὸς θά ἐκλέξῃ τὴν ἀντίληψη τοῦ «εἰδωλολάτρου» Ξενοφάνη.

Δὲν εἶναι ὅμως τὰ διδακτικὰ μόνο τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν αὐ-
τὲς τὶς ἀντιθέσεις.

Μὲ ὅσα ὁ μαθητὴς διδάσκεται γιὰ τὴ θρησκεία μέσα στὴν προσ-
πάθεια νὰ τὸν κάνουν «πιστὸν» Χριστιανό, δὲν ἔχει νὰ παλαίση μό-
νον ἐναντίον ἀντιλήψεων σοφῶν ἀνδρῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὴ θρη-
σκεία, ὅπως ὁ Ξενοφάνης, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον ἄλλων ἐπίσης σοφῶν,
οἱ ὁποῖοι ἔχουν βαθύτατα τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα, χωρὶς ὅμως νὰ
πιστεύουν σὲ ἕνα Θεὸ σὰν αὐτὸν ποὺ μᾶς παρουσιάζει τὸ πρῶτο θρη-
σκευτικὸ διδακτικὸ τοῦ σχολείου στὸ πρῶτο του μάθημα. Οἱ συγ-
γραφεῖς τῶν διδακτικῶν τῆς θρησκείας πρέπει νὰ μὴ λησμονοῦν,
ὅτι δὲν ἀπευθύνονται σὲ ἀγράμματες γρηοῦλες, ἀλλὰ σὲ ἀνθρώπους
ποὺ «σκέπτονται», ποὺ ζυγίζουσι δηλαδὴ ὅσα ἀκοῦνε βάζοντας στὸν
ἄλλο δίσκο τῆς ζυγαριᾶς ἄλλες γνώμες ἀπὸ ἄλλα διδακτικὰ τοῦ
ἴδιου σχολείου ἢ ἀπὸ ἄλλα βιβλία. Ἴδου μιὰ γνώμη ἐνὸς ἄλλου σο-
φοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ προσελκύσῃ τὴν προσοχὴ μας ὄχι μόνο γιὰτὶ μι-
λεῖ ἀνθρωπινώτερα ἀπὸ τὸ θάρβαρο πρῶτο θρησκευτικὸ διδακτικὸ
μας, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ δὲν λέει παρὰ ἐκεῖνα ποὺ ἐφαρμόζει. Μιλεῖ καὶ
ἐφαρμόζει ὄχι ὡς «πιστός», ἀλλὰ μὲ πλήρη συνείδηση καὶ μὲ διὰ-
κριση μεταξὺ λογικῆς καὶ αἰσθήματος.

«Πόσο περίεργη εἶναι ἡ κατάσταση γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους!
Ὁ καθένας μας βρίσκεται ἐδῶ σὲ μιὰ σύντομη ἐπίσκεψη· δὲν ξέρει
γιὰ ποῖον σκοπὸ, συχνὰ ὅμως νομίζει ὅτι τὸ αἰσιθάνεται. Ἀπὸ τὴν
ἄποψη τῆς καθημερινῆς ζωῆς, χωρὶς θαυτέρη σκέψη γνωρίζει ὅτι
εἶναι ἐδῶ γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους—πρῶτα, πρῶτα γιὰ κείνους,
ἀπὸ τὸ μείδιμα καὶ τὴν εὐτυχία τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται καὶ ἡ δική
του εὐτυχία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς πολλοὺς ἀγνώστους, μὲ τὴν μοῖρα
τῶν ὁποίων μᾶς συνδέει ἕνας δεσμὸς τοῦ ἴδιου κοινοῦ αἰσθήματος.
Πολλὲς φορὲς κάθε μέρα μοῦ ἔρχεται ἡ σκέψη, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ καὶ
ἡ ἐσωτερικὴ μου ζωὴ στηρίζεται στὴν ἐργασία τῶν συγχρόνων μου
ἀνθρώπων καὶ κείνων ποὺ ἔχουν πεθάνει· ὅτι πρέπει νὰ προσπαθῆσω
νὰ προσφέρω μὲ τὸ ἴδιο μέτρο ποὺ ἔχω δεχθῆ καὶ ἀκόμη δέχομαι.
Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη τῆς ὀλιγάρκειας καὶ συχνὰ μὲ πιέζει ἡ
συναίσθηση ὅτι ἀπαιτῶ ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν συνανθρώπων μου πε-
ρισσότερο ἀπὸ ὅ,τι μοῦ ἀναγκαιεῖ....

...Ἐπίσης μοῦ φαίνεται χωρὶς ἔννοια τὸ νὰ ρωτᾶ κανεὶς ἀντι-
κειμενικὰ σκεπτόμενος γιὰ τὸν λόγον τῆς ὑπαρξῆς μας καὶ τῶν ἄλ-

λων υπάρξεων. Καί ἐν τούτοις ἔχει ὁ καθένας μας ὄρισμένα ἰδανικά πού κατευθύνουν τὴν προσπάθειά του καὶ τὴν κρίση του. Ἐκτὸς τὴν ἀποψη αὐτὴ ἢ εὐχαρίστηση καὶ ἢ εὐτυχία δὲν μοῦ φανήκαν ποτὲ ὡς αὐτοσκοπὸς (τὴν ἠθικὴ αὐτὴ βάση τὴν ὀνομάζω τὸ ἰδανικὸ ἀγέλης χοίρων). Τὰ ἰδανικά πού φωτίζουν τὴ δράση μου καὶ μὲ ἐγκαρδιώνουν εἶναι ἡ Καλωσύνη, ἡ Ὁμορφιὰ καὶ ἡ Ἀλήθεια. Χωρὶς τὸ αἶσθημα τῆς συμφωνίας μὲ ὄσους ἐμπνέονται ἀπὸ τὶς ἴδιες αὐτὲς ἔννοιες, χωρὶς τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, μὲ τὸ πάντα ἀνέφικτο στό πεδίο τῆς Τέχνης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς Ἐρευνας θὰ μοῦ φαινόταν ἡ ζωὴ ἀδειανή. Οἱ συνηθισμένες ἐπιδιώξεις τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας: περιουσία, ἐξωτερικὴ ἐπιτυχία, πολυτέλεια μοῦ φανήκαν ἀπὸ τὰ νεανικά μου χρόνια ἄξια περιφρόνησης...» (Albert Einstein: Mein Weltbild).

Ἄν κανεὶς προσέξῃ αὐτὰ λέξη πρὸς λέξη, θὰ δῆ ἀσφαλῶς, ὅτι θρῖσκονται πολὺ πληρύτερα πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ ὅσα δίδονται μέσα στὰ διδακτικὰ τῶν σχολείων μας. Εἶναι τόσο περίεργο, ἀλλὰ εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τὰ διδακτικά μας ἀπομακρύνουν τὸν μαθητὴ ἀπὸ τὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὸ βαθύ θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ ἄλλο «τὰ παραμύθια τοῦ παλαιοῦ καιροῦ» (γιὰ μᾶς ἡ Παλαιὰ Διαθήκη), ἀπὸ τὰ ὅποια ἤθελε νὰ καθαρῶσιν τὴ θρησκεία ὁ Ξενοφάνης.

19. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη.

Χωρὶς ἀμφιβολία οἱ Ἑβραῖοι εἶναι μιὰ μεγάλη φυλὴ. Τὴ χαρακτηριστρίζουν ἰσχυρὴ φαντασία, ἐπιμονὴ καὶ ἄλλες ἔντονες ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο, ὅτι δυὸ ὀλιγάριθμοι φυλές, ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Ἑβραϊκὴ, ἔδωσαν στὸν κόσμον τὰ δυὸ βασικά στοιχεῖα τοῦ σημερινοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι τὸ βιβλίον τῆς φυλῆς τῶν Ἑβραίων· ἐξιστορεῖ τὰ κατορθώματα, ἐπιμένει ὁμοῦς ἰδίως στὰ παθήματά της. Ἡ ἱστορία αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια ἡ φυλὴ. Γιαυτό, — ὄχι μόνο γιατί μιλεῖ γιὰ τὸν Θεό, ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἀπὸ τὰ μεγάλα πνευματικὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων—ἡ Παλαιὰ Διαθήκη δὲν εἶναι γιὰ τοὺς Ἑβραίους ἀπλῶς ἓνα ἱερὸ βιβλίον: Εἶναι τὰ ἄγια τῶν ἁγίων. Ἐκεῖ θρῖσκεται ἡ ψυχὴ τῶν ὁ ἀπέρχντος πόνος μιᾶς ἀρχαίας φυλῆς, πού ἡ καταδρομὴ τῶν γύρω ἐθνῶν καὶ ἐσωτερικὲς ἀδυναμίαι τὴν ἐμποδίζουν

νά αναπνεύση μέσα σ' ἓνα ἐλεύθερο κράτος· ἑνὸς λαοῦ, ποῦ γιὰ αἰ-
ῶνες «ἐκκλαιε» μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Ἱερουσαλήμ.

Κάτω ἀπὸ τίς τόσο δύσκολες συνθήκες ποῦ ἔζησε αὐτὴ ἡ φυλὴ,
ὁ φυλετικὸς φανατισμὸς ἔγινε ὄρος ἐπιβίωσης ἀπαραίτητος. Φυσικά
ὁ φυλετικὸς φανατισμὸς ὠδήγησε στὸν φανατισμὸ ὡς γενικώτερο
γνώρισμά της. Οἱ Ἕλληνες διέφυγαν μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διά-
στημα σχετικὰ μὲ ἄλλους λαοὺς τὸ φοβερὸ αὐτὸ μειονέκτημα
τοῦ κλειστοῦ κόσμου. Οὔτε ὄλους τοὺς θεοὺς θέλησαν ποτέ των ἀπο-
κλειστικὰ δικούς των, οὔτε τὸ δικό των γένος ἔβαλαν πόνω ἀπὸ τὰ
ἄλλα. Ἀνέπτυξαν τὸν πολιτισμὸ ποῦ βασιζέται στὴν ἐλευθερία τοῦ
πνεύματος. Τὸ Ἑβραϊκὸ καὶ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα δρῖσκονται σὲ
πλήρη ἀντίθεση. Εἶναι τὰ πλεόν ἀσυμβίβαστα. Ἡ σύγκρουση τῶν
δυσὸ αὐτῶν πολιτισμῶν ἔγινε στὴν πατρίδα τῶν Ἑβραίων, ὅταν, πρὶν
ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μιλοῦσαν ἐκεῖ Ἑλληνικά.
(Κατόπιν γιὰ κάμποσους αἰῶνες οἱ Ἑβραῖοι τῆς Αἰγύπτου μιλοῦσαν
μόνον Ἑλληνικά. Πολλὰ τῶν ἱερὰ βιβλία συνταχθῆκαν στὴν Ἑλλη-
νικὴ γλῶσσα).

Γιὰ μᾶς ἡ Π. Διαθήκη ἀποτελεῖ ἓνα τμῆμα «ἱστορικῆς» μόνο
εἰσαγωγῆς στὴ θρησκεία μας. Ὁ πραγματικὸς σύνδεσμος μεταξὺ
τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς δικῆς μας θρησκείας δρῖσκεται στὴν προσ-
πάθεια τῶν Ἑβραίων νὰ ἀποτινάξουν τὴ μορφὴ τῆς εἰδωλολα-
τρείας, προϊόντος τῆς φοβίας ἐμπρὸς στὶς ἀνεξήγητες φυσικὲς δυ-
νάμεις ποῦ πίεζε τοὺς πρωτόγονους λαοὺς. Ἦθελαν δηλαδὴ νὰ πι-
στεύη ὁ λαὸς τῶν ὄχι σὲ πολλὰς φυσικὲς ἢ δαιμονικὲς δυνάμεις ἀλλὰ
σὲ ἓνα Θεὸ «δεσπότη», Θεὸ μὲ ἐξαιρετικὴ εὐνοια πρὸς τὴ δικὴ των
φυλὴ, δύναμη σκεπτόμενη, ἀλλὰ σκληρὴ καὶ ἀπολυταρχικὴ· σ' ἓναν
Θεὸ ποῦ δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ λατρεύεται σὰν εἰδῶλο, ἀλλὰ ὡς πνεῦ-
μα, πάντως ὅμως στὸ «Ἱερὸ Θυσιαστήριον» ποῦ ὅπως καὶ τὰ εἰδῶλα
ἤθελε θυσίαις ἐξαγνισμοῦ.

Ἡ ἑβραϊκὴ αὐτὴ ἰδέα τοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ τῆς καθαρὰ πνευμα-
τικῆς ιδιότητος τοῦ Θεοῦ δοήθησε στὴ σύλληψη τοῦ δόγματος τῆς
Χριστιανικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία κατόπιν ἀναπτύχθηκε σὲ θρησκεία
ἀντιφυλετικὴ καὶ ἀντιπολεμικὴ, σὲ παγκόσμια θρησκεία ἀγάπης.

Ἐνα μέρος τῆς Παλ. Διαθήκης ἀποτελεῖται ἀπὸ μύθους καὶ
φυλετικὰς ὑποθήκες· ἓνα ἄλλο εἶναι εἶδος ποινικοῦ νόμου. Τὸ κυριώ-
τερο εἶναι καθαρὴ ποίηση. Οἱ προφῆτες εἶναι ἀπὸ τοὺς μεγαλύτε-

ρους ποιητάς όλων τών αιώνων. Πηγγή αυτής τής ποίησης είναι ψυχικές δυνάμεις ένας κόσμος πάνω από το πνεύμα· άσχετος φυσικά προς τή λογική. Η ύπεροχη αυτή ποίηση συγκινεί πάντοτε, όπως όλα τὰ μεγαλόπνοα έργα, που έχουν βαθύ αυθόρμητο από ξέσπασμα ψυχικό και όχι όπως τὰ συνήθη λογοτεχνήματα. Ειδικά όμως τους Έβραίους ή Παλαιά Διαθήκη, ή «κιθωτός» αυτή τής φυλής, θά τους συγκινή έως τὰ μυχιαίτατα τής ψυχής των. Η Παλ Διαθήκη αποτελεί ένα μέρος του έαυτου των. Είναι ξένη για μās.

Οι Έβραίοι, φυλή ελιγάριθμη, αλλά και διεσπαρμένη σ' όλον τον κόσμο, ανάμεσα σε πολιτισμούς ανώτερους, έχουν ανάγκη από ένα τέτοιο βιβλίο φυλετικού πάθους.

Γι' αυτό ή «κιθωτός» αυτή τους ενίσχυσε να κάνουν θαύματα στο νεογέννητο κράτος του Ισραήλ. Όλα αυτά που δείχνουν πόση αξία έχει ή Π. Διαθήκη για κείνους, δείχνουν επίσης πόση άπαξία έχει για μās.

Οι μορφωμένοι Έβραίοι δέν πιστεύουν περισσότερο στην ήθική και στην έπαληθευτική δύναμη τών περιεχομένων τής Π. Διαθήκης από ότι οποιοσδήποτε άλλος μορφωμένος πιστεύει σήμερα στην αντικειμενικότητα του περιωρισμένου «δόγματός» του. Και όμως ή Π. Διαθήκη είναι το ιερό βιβλίο που ένώνει τους Έβραίους ως έθνική παράδοση, όπως θά ήταν για μās ή Ίλιάδα που θά έπρεπε να διδάσκεται από τήν Α! του Δημοτικού. Η Π. Διαθήκη και ή Ίλιάδα αποκτούν ιερότητα όχι από τή θρησκευτικότητα του περιεχομένου, αλλά γιατί αποτελούν έθνικά έπη τής φυλής· πηγάζουν από το βάθος του χρόνου, όπως και ή φυλή· έχουν τίς αρετές και τὰ ελαττώματά των, όπως και ή φυλή που αντιπροσωπεύουν. Δέν ζητούμε από τὰ έπη αυτά τήν αντικειμενική αλήθεια στη λεπτομέρεια τής αφήγησης, αλλά μόνο κάτι από τήν αρχαιότατη πηγγή τής φυλής. Είναι μιá πηγγή που εκφράζεται με λόγια: *παρά λαλέουσα*.

Η άνωμαλία αυτή, το να διδάσκονται στα παιδιά μας άποσπάσματα τής Π. Διαθήκης και μάλιστα από τή πιό μικρή των ηλικία, όπως και στους Έβραίους, οφείλεται στο ότι ή παιδεία παλαιότερα δινόταν μόνο από τους Ιερωμένους. Κατόπιν ήλθεν ή έποχή του λαϊκού σχολείου και του Πανεπιστημίου. Σε μās το θρησκευτικό βιβλίο έξακολούθησε ως μοναδική σχεδόν λαϊκή παιδεία έως τήν άπελευθέρωση. Η συσχέτιση όμως Έκκλησίας και κρατικού σχολείου έχει

ἀπομείνει σὲ μᾶς καὶ μετὰ τὴν κατάργησή της στὴν Εὐρώπη. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ εἶναι κατάλοιπο μιᾶς ἐποχῆς σκότους, δταν δὲν ὑπῆρχε ἐκπαιδευτικὴ ὀργάνωση. Τότε παιδεΐα σήμαινε Ψαλμούς, τὸ Συναξάρι, τὸν Ἐξάψαλμο καὶ ὅσα ἄλλα οἱ ἱερωμένοι ἤξεραν ἀπ' ἔξω. Ἡ Ἐκκλησία προσέφερε πολλὰ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους στὴν Εὐρώπη καὶ ἰδιαίτερα στὸ ἔθνος μας. Ἄς μὴ ἔχωμε τὴν ἀπαίτηση νὰ συνεχίσῃ ἀκόμη καὶ σήμερα ποὺ ἔχομε τὰ μέσα νὰ διατηροῦμε σχολεΐα καὶ παιδαγωγούς.

20. Ἡ ἀντίθεση τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας πρὸς τὴν σκληρότητα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

«Ὑπαγε τώρα καὶ πάταξον τὸν Ἀμαλήκ· καὶ ἐξολόθρευσον πᾶν, ὃ,τι ἔχει,.. καὶ ἄνδρα καὶ γυναῖκα καὶ παιδίον καὶ θηλάζον καὶ βοῦν καὶ πρόβατον...» Οἱ στρατιῶτες ὁμως δὲν σκότωσαν ὅλα τὰ πρόβατα, ἀλλὰ πῆραν μερικὰ γιὰ λάφυρα. Τότε ὁ Σαμουὴλ γιὰ νὰ ἐξευμενίσῃ τὸν Θεὸ «κατέκοψε τὸν Ἀγά ἐνώπιον τοῦ Κυρίου ἐν Γαγάλοις».

«Ὁ Σαουλ ἐθανάτωσεν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ 85 ἱερεῖς... καὶ τὴν πόλιν τῶν ἱερέων ἐπάταξεν ἐν σιόματι μαχαίρας, ἄνδρας καὶ γυναῖκας, παιδιά καὶ βρέφη θηλάζοντα».

«...Καὶ τὸν λαὸν τὸν ἐν αὐτῇ (τῇ Ραββὰ) ἔβαλεν (ὁ Δαυιδ) εἰς πρόνας καὶ ὑπὸ τριβόλους σιδηροῦς καὶ ὑπὸ πελέκεις σιδηροῦς καὶ ἐπέρασεν αὐτοὺς διὰ τῆς καμίνου τῶν πλίνθων. Καὶ οὕτως ἔκαμεν εἰς πάσας τὰς πόλεις τῶν υἱῶν Ἀμμών... Καὶ ἔλαβε προσέτι ὁ Δαυιδ παλλακὰς καὶ γυναῖκας ἐκ τῆς Ἱερουσαλήμ».

Σὲ παληοὺς χρόνους πολλὰς φυλὰς ἦσαν ἐξαιρετικὰ σκληρές. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου ἔχει, φαίνεται, ὅλες τὶς ἀρετὰς καὶ ὅλες τὶς κακίαις. Τὸ τί θὰ βγῆ ἀπὸ τὸν καθένα μας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποιὸς ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἰδιότητες θὰ καλλιεργηθοῦν. Οἱ ἀνθρωποθυεῖες στὶς παλαιότερες θρησκείαις ἦσαν χρήσιμες γιὰ νὰ ἐξευμενισθοῦν τὰ πνεύματα, ποὺ κυβερνοῦσαν τὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων. Τὰ πνεύματα, οἱ Θεοί, διψοῦσαν αἷμα καὶ δασκανιστήρια. Ἱερείαις βύθιζαν τὸ μαχαίρι καὶ ἀποσποῦνταν ἀπότομη τὴν καρδιά ἀνθρώπων πρὶν ξεψυχῆσουν. Τὸ αἷμα ἔπρεπε νὰ ἀχνίζῃ ἀκόμη δταν τὴν ἔριχναν στὰ πόδια τοῦ Θεοῦ.

Οἱ Ἑβραῖοι ἔστησαν στὴν κοιλάδα Ἐνώμ (=Γέεννα τοῦ πυρός) τὸ ὀρειχάλκινο ἄγαλμα τοῦ Μολώχ. Στούς πυρκατωμένους βραχίονες

του ἀγάλλματος ἔκαιαν οἱ Ἑβραῖοι τὰ βρέφη των γιὰ νὰ τοὺς εὐνοήσῃ ὁ Θεός. Ἀργότερα ὁ τόπος αὐτὸς τῆς ἀνθρωποθυσίας θεωρήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἑβραίους τόπος καταραμένος. Κατάλοιπο τῆς ἀγριότητος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι καὶ ἡ ἀφήγησις τῆς θυσίας, τὴν ὁποίαν ἐτοίμασε γιὰ τὸ παιδί του ὁ Ἀβραάμ· αὐτὸ ποὺ διδάσκομε ἔμεις γιὰ νὰ βελτιώσωμε τὰ ψυχικὰ συναισθήματα τοῦ μικροῦ παιδιοῦ.

Ἀπὸ τῆ 2α ἐντολῆ «... Ἐγὼ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζῆλωτῆς ἀποδιδούς ἁμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς...»

«... Εἶπε Κύριος ὁ Θεός: Ἴδού, ἔγινεν ὁ Ἀδάμ ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν, εἰς τὸ γινώσκειν τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν· καὶ τώρα, μήπως ἐκτείνῃ τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ λάβῃ καὶ ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, καὶ φάγῃ καὶ ζῆσῃ αἰωνίως. Ὅθεν Κύριος ὁ Θεός ἐξαπέστειλεν αὐτὸν ἐκ τοῦ Παραδείσου τῆς Ἐδέμ διὰ νὰ ἐργάζεται τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη. Καὶ ἐξεδίωξε τὸν Ἀδάμ. Καὶ κατὰ ἀνατολὰς τοῦ Παραδείσου τῆς Ἐδέμ ἔθηκε τὰ Χερουβεῖμ, καὶ τὴν ρομφαίαν τὴν φλογίνην τὴν περιστροφομένην, διὰ νὰ φυλάττουν τὴν ὁδὸν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς». Ἴδού κάτι ποὺ ὡς θέμα ποιήσεως καὶ ζωγραφικῆς εἶναι πράγματι ὑπέροχο. Εἶναι ὅμως ἀποκρουστικὸ ὡς παιδαγωγικὸ μέσο. Ἐκφράζεται ἡ ὑποψία μήπως ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ ἔκαμε τὸ ἔγκλημα νὰ πάρῃ τροφή ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς γνώσεως, πάρῃ τροφή καὶ ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς ζωῆς. Τί φοβερώτερα αἰσθήματα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀποδώσῃ στὸν Δημιουργό! Πόσο ἀντίθετη πρὸς αὐτὰ εἶναι ἡ δική μας θρησκεία, ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἀγάπη, ἡ γενναιοφροσύνη, ἡ ἀρετή.

Βέβαια ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας μας ἔχει μιὰ ἀπὸ τίς ρίζες τῆς στὴν ἱστορία τῶν Ἑβραίων. Ἀλλὰ τὰ παιδιὰ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου οὔτε ἱστορικοί, οὔτε θεολόγοι εἶναι. Ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιβάλλει νὰ παρουσιάσωμε στὸ παιδί τὴν ἀγαθὴ φύση τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ αἰσθάνεται ἀποτροπιασμὸ πρὸς τὴν σκληρότητα καὶ προπαντὸς πρὸς τὴν ἀδικίαν. Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι στὸ μικρὸ παιδί ἡ σκέψις τοῦ Θεοῦ προβάλλει ὡς ὁ ἀπόλυτος κανὼν. Ὅσα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκῃ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση τοῦ παιδιοῦ, ἅς τὰ διδασχθῇ ἀργότερα, στὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κύκνειον ἄσμα τοῦ Μωϋσέως. «... Κάγω

παραζηλώσω αὐτοὺς ἐπ' οὐκ ἔθνει, ἐπὶ ἔθνει ἀσυνέτῳ παροργιῶ αὐτοῦς. Ὅτι πῦρ ἐκκέκτανται ἐκ τοῦ θυμοῦ μου, καυθήσεται ἕως ἄδου κάτω, καταφάγεται γῆν καὶ τὰ γεννήματα αὐτῆς, φλέξει θεμέλια ὄρεων. Συναῶω εἰς αὐτοὺς κακά καὶ τὰ βέλη μου συντελέσω εἰς αὐτούς... Παύσω δὲ ἐξ ἀνθρώπων τὸ μνημόσυνον αὐτῶν... ἵνα μὴ μακροχρονίσωσιν· ἵνα μὴ εἴπωσιν: ἡ χεὶρ ἡμῶν ἡ ὑψηλὴ καὶ οὐχὶ Κύριος ἐποίησε πάντα ταῦτα...» Ἡ μικροψυχία τοῦ Θεοῦ φέρεται ὡς αἰτία τῆς ἀνηλεοῦς αὐτῆς καταστροφῆς. Τὸ ὅτι καὶ σὲ μερικά, σπάνια, σημεῖα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔχουν παρεισφύσει ὅμοιες εἰκόνες δὲν ἐλλατώνει τὴ βασικὴ ἀντίθεση μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

21. Παραποίηση τῆς ἱστορίας τῆς διάδοσης τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Κατάπληκτος μένει κχνεὶς διαδύζοντας μερικὰ κεφάλαια ἀπὸ τὸ διδακτικὸ τῆς Γ' Γυμνασίου. Ὁ τίτλος του εἶναι: «Ἱερὰ Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης». Δὲν πρόκειται ἀπλῶς νὰ δοθῇ μ' αὐτὸ ἡ παράδοση, ὅπως ἀναφέρεται στὰ διβλίκα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴ γενικὴ μόρφωση, ἀλλὰ νὰ «διδαχθῇ» τὸ παιδί τὴν ἀλήθεια: «Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἰδρῦθησαν γύρω ἀπὸ τὴν Χαναὰν δύο Ἑλληνικὰ κράτη... καὶ τὸ βασίλειον τῆς Συρίας ὑπὸ τοὺς Ἀντίοχους... ὁ Ἀντίοχος διέταξε... ὅλοι οἱ ὑπήκοοί του ἐπὶ ποινῇ θανάτου νὰ ὀμιλοῦν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν... ὅλοι οἱ Ἰουδαῖοι ὑπήκοοί του νὰ φάγουν χοιρινὸν κρέας... Ὁ Ἐλεάζαρος ἐξεβιάζετο νὰ φάγῃ χοιρινὸν κρέας, ὅμως ἐπροτίμησε τὸν θάνατον... Περισσότερον συγκινητικὴ καὶ ἀξία θαυμασμοῦ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς μητέρας μὲ τοὺς ἐπὶ τῶν υἱοῦς. Αὐτοὶ—νέα παλληκάρια—ὠδηγήθησαν ἐνώπιον τοῦ Βασισιλέως καὶ ἐξηναγκάζοντο μὲ τὴν βίαν νὰ φάγουν χοιρινὸν κρέας. Ὁ πρῶτος εἶπε εἰς τὸν Ἀντίοχον: Ἐῴμεθα ἔτοιμοι νὰ ἀποθάνωμεν, παρὰ νὰ παραβῶμεν τοὺς νόμους τῆς θρησκείας μας. Ὁ Βασιλεὺς διέταξε νὰ τοῦ κόψουν τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια...» Ἔτσι ἐσοκότωσαν ὅλα τὰ παιδιά. Γιὰ τὸ τελευταῖο παιδί διέταξε ὁ Ἕλλην Βασιλεὺς νὰ τὸ βασανίσουν περισσότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα, γιατί ἀπάντησε μὲ περισσότερο θάρρος. Τέλος ἐμαρτύρησε καὶ ἡ μητέρα των».

Διερωτώμαι, γιατί διδάσκονται αυτά στα παιδιά μας. "Αν ήσαν αλήθεια, θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθῆ, ὅτι δὲν πειράζει πού γράφονται. Αὐτὰ ὅμως εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸν Μακκαβαῖον καὶ εἶναι τόσο ἀλήθεια ὅσο καὶ ἄλλοι ἀνάλογοι μύθοι.

Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ διηγεῖται ἀπλῶς τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. "Ὅμως ὁ ἐπίλογός του λέγει καθαρὰ στὰ παιδιά, ὅτι πρέπει νὰ πιστεύουν σὲ ὅλα αὐτά: «*Εἰς τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶδομεν πῶς ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον καὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος. Πασηκολουθήσαμεν τὴν πτώσιν καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν ἀνθρώπων... Διεπιστώσαμεν ὅτι, ἐνῶ ὁ Θεὸς ἐτήρησε τὰς ὑποσχέσεις του,... ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαὸς παρεσπόνθησεν ἐπανειλημμένως... Μόλις μετανοῦσεν εἰλικρινῶς καὶ ἐξηγνίζετο, εὗρισκε πάλιν τὴν προστασίαν τοῦ παραγὰθου Θεοῦ καὶ ἀπηλευθερώνετο... Μέσα εἰς ὅλα τὰ κεφάλαια αὐτὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καθαρὰ διαφαίνεται ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ εἰς ὅλας τὰς περιόδους τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ...».*

Χωρὶς κριμὴ ἀμφιβολία ἢ πρόθεση τοῦ συγγραφέως εἶναι ὄχι νὰ διηγηθῆ μιὰ ἑβραϊκὴ ἱστορία, ἕνα μῦθος, ἀλλὰ νὰ πείσῃ τὸ παιδί (15 ἐτῶν), ὅτι ὅλα αὐτὰ εἶναι ἱστορικὰ γεγονότα, ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει «ἀλήθεια». Ἄπορεῖ κανεὶς ποῖα παιδαγωγικὴ δύναμις ἔχει αὐτὸ τὸ βιβλίο ἀπὸ 200 περίπου σελίδες γιὰ παιδιά τῆς Γ' Γυμνασίου, πού δὲν πιστεύουν τίποτε ἀπὸ αὐτά, πού δὲν τοὺς κινοῦν κἀν τὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἄλλωστε ἔχουν διδαχθεῖ στὸ ἀναμεταξύ, στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ὅτι ὁ ἀληθινὸς Θεὸς εἶναι Θεὸς ἀποκλειστικὸς τῶν Ἑβραίων, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα μαθήματα ἐπιστημονικῆς ἐξηγήσεως γιὰ τὴν γένεση τοῦ ζωϊκοῦ καὶ λοιποῦ κόσμου.

22. Ἡ εἰλικρίνεια στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.

Πῶς μπορεῖ νὰ ἀνεθῆ ὁ δάσκαλος στὴν ἔδρα καὶ νὰ μὴ εἶναι εἰλικρινὴς ἀπέναντι τῶν παιδιῶν; Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ προσθέσῃ γιὰ μερικὲς ἀπὸ τίς θρησκευτικὰς ἀφηγήσεις, ὥστε νὰ μείνῃ εἰλικρινὴς ἀπέναντί των, ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἱστορία ἑνὸς λαοῦ—σὲ ἄλλα κεφάλαια—γιὰ ἕνα ἀξιόσεβαστο παρὰμῦθον καί, πρᾶγμα πού εἶναι ἀλήθεια, ὅτι πολλὰ παρὰμῦθια εἶναι, μὲ τὸν τρόπο τους, ἀληθινώτερα ἀπὸ τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ἀποψη δὲν εἶναι εὐπρόσιτη στὸ μυαλὸ

τῶν παιδιῶν, ἔχομε ἐδῶ τὴν ἄλλη δυσκολία, ὅτι ὑπάρχουν καὶ μερικοί, ἐλάχιστοι βέβαια, οἱ ὁποῖοι βρίσκουν τρόπο νὰ πιστεύουν ὄχι μόνο στὸν συμβολισμό, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν θρησκευτικῶν μύθων, χωρὶς νὰ παύσουν νὰ πιστεύουν καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἀποψη· καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς μερικοὶ κληρικοὶ, πού—ἀδιάφορο ἂν πιστεύουν ἢ ὄχι οἱ ἴδιοι, καὶ μάλιστα μετὰ τὸ πανεπιστημιακὸ μάθημα τῆς παράλληλης διαμόρφωσης τῶν διαφόρων θρησκευτῶν—ἐπιμένουν μὲ πλήρη ὠμότητα, στὴν ὁποῖαν βρίσκουν μεγάλη εὐχαρίστηση, ὅτι αὐτὰ, καὶ ὄχι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀποψη, εἶναι ἡ ἀλήθεια.

Ἴσως νομίζεται, ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ ἐπιβάλλει σ' αὐτὸν νὰ παρουσιάξῃ ἀναληθῆ πράγματα ὡς ἀληθῆ, πιστεύοντας ὅτι αὐτὰ εἶναι ἓνα εἶδος ἀπόλυτης ἀλήθειας, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν συλλάβῃ. Ἡ ἀναγωγὴ σ' αὐτὴν τὴν ἀπόλυτη, τὴν ὑπερβατικὴ ἀλήθεια, μπορεῖ ἴσως νὰ τὸν τακτοποιήσῃ μὲ τὴ συνείδησή του· εἶναι ὅμως κι' αὐτὴ μιὰ φιλοσοφικὴ ἔννοια, ἐπίσης ἀπρόσιτη στὸ παιδί.

Μὲ τὸ παλῆθ κοινωνικὸ καθεστῶς, πού σὲ μικρὸ βαθμὸ ἰσχύει ἀκόμη σὲ μᾶς, ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἔμενε ἀγράμματο. Πιστευόταν, ἐπομένως, ὅτι ἡ θρησκεία χρησίμευε νὰ ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὸ ἔγκλημα μὲ τὸν φόβο τῆς θεϊκῆς ποινῆς. Τὸ νέο ὅμως κοινωνικὸ καθεστῶς καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ζωὴ ἀπαιτεῖ, σιγὰ σιγὰ δὲ καὶ πραγματοποιεῖ, σημαντικὴ γενικὴ μὀρφωση. Ἀλλὰ καὶ ἡ παιδαγωγικὴ ἀποκρούει τὸν φόβο ὡς μέσον ἀγωγῆς. Εἶναι λοιπὸν ματαιοπονία νὰ ἐπιμένωμε στὴ θεϊκὴ κατάρτα ἐναντίον τῶν πρωτοπλάστων, στὴν ἐξόντωση ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἐκτὸς τοῦ Νῶε... Στὶς ἡμέρες μας ἡ ἀπηνῆς ἐκδικητικὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλα φοβερὰ πράγματα, πού τονίζονται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, δὲν ἀνταποκρίνονται σὲ καμμιὰ σκοπιμότητα. Στὴν ἐκλογὴ τῶν σχολικῶν κειμένων θρησκευτικῆς ἀγωγῆς θὰ μπορούσαν αὐτὰ νὰ παραλειφθοῦν, ὅπως παραλείπονται καὶ τόσα ἄλλα ἀπὸ τὴ Βίβλο.

23. Διδακτικὸ Δ' Δημοτικοῦ. Ἡ Καινὴ Διαθήκη.

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη—πού εἶναι στὸ μεγαλύτερό της μέρος ἡ ἱστορία ἐνὸς δυστυχημένου λαοῦ, τῆς προσπάθειάς του νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰ εἰδῶλα, ἀλλὰ καὶ σειρᾶς ἀπὸ φοβερὰ ἐγκλήματα, ἀκόμη δὲ καὶ μιᾶς φανατικῆς φυλετικῆς νοοτροπίας, ζυμωμέ-

νης με ὀργή καὶ μῖσος—ἡ Καινὴ Διαθήκη με τὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ διδασκαλία τῆς ἀγάπης, τὴν ἀνυπέρβλητην ἰδέα τῆς παγκοσμιότητος στὴν ἀντίληψη τοῦ θεοῦ, ἔρχεται σὰν μετάδοσις στὸ φῶς, σὰν μιὰ δροσιά γιὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ. Μολαταῦτα θρῖσκεται κι' ἐδῶ τρόπος, ὥστε τὸ σχολικὸ βιβλίον νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ ἐμπρὸς στὴν ἴδια νοοτροπία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἴδου τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης σελίδας τοῦ θρησκευτικοῦ βιβλίου τῆς Δ' Δημοτικοῦ: «*Σύμφωνα με τὴν παλαιὰ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Παναγία Θεοτόκος γεννήθηκε ἀπὸ γονεῖς εὐσεβεῖς*». Μὲ ἄλλα λόγια: πρῶτον, ὑπάρχει καὶ ἄλλη παράδοσις καὶ δεύτερον, χρειάζεται νὰ ἀναφερθῇ ὅτι οἱ γονεῖς τῆς Παναγίας ἦσαν εὐσεβεῖς. Στὴν ἴδια σελίδα μαθαίνομε ἀκόμη, ὅτι ἔγινε καινούργια συμφωνία μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, ἡ Καινὴ Διαθήκη. «*Ἡ ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξετάζει τὸν βίον καὶ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, ποῦ εἶναι μεσίτης μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων*». Δυὸ σελίδες παρακάτω: «*Ἐγὼ εἶμαι ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ καὶ στάληθα ἀπὸ τὸν Θεόν, γιὰ νὰ σοῦ ἀναγγείλω ὅσα εἶπα. Ἐπειδὴ ὁμως δὲν ἐπίστευες, θὰ μείνης κούφος καὶ ἄλαλος, ἕως ὅτου γίνουσι αὐτὰ ποῦ σοῦ εἶπα*». Τί ἄραγε πρέπει νὰ συμπεράνῃ τὸ παιδί ἀπὸ τὴ διαγωγὴ αὐτῆ τοῦ ἀγγέλου; Στὸ ἴδιον βιβλίον θρῖσκομε τὴν ἀποκεφάλισις τοῦ Προδρόμου· πῶς ἀποφάσισε ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγουστος νὰ σκοτώσῃ ὅλα τὰ παιδιὰ καὶ πῶς πραγματικὰ διέταξε αὐτὴ τὴ σφαγὴν.

Βέβαια προκαλεῖται ἐδῶ τὸ ἐρώτημα: ἐπιβάλλεται ἄραγε νὰ διδάξωμε στὸ παιδί τὴ θρησκείαν μας, ὅπως ἀκριδῶς ἐμφανίζεται στὰ παλαιὰ βιβλία χωρὶς νὰ παραλείψωμε τίποτε ἢ κατὰ κάποιον ἄλλον τρόπο; Τὴν ἀπάντησις μᾶς τὴ δίδει τὸ ἴδιον τὸ Ὑπουργεῖον, ποῦ παραλείπει τὴ διδασκαλίαν τοῦ Ἄσματος Ἄσμάτων, πολλῶν σκανδάλων καὶ ἄλλων, ποῦ τὰ νομίζει ἀντιπαιδαγωγικά. Ὁ παιδαγωγὸς θὰ ἐκλέξῃ τὰ κατάλληλα γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ τῶν 10 ἐτῶν καὶ θὰ τοῦ διδάξῃ τὰ ἄλλα ἀργότερα. Σὲ ἕνα θεολόγο πρέπει νὰ δοθοῦν ὅλα τὰ κείμενα. Γιὰ τὸ μικρὸν παιδί ὁμως τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἔχει μοναδικὸν σκοπὸν νὰ τοῦ ριζώσῃ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα καὶ νὰ τοῦ διδάξῃ τὴν ἀρετὴν. Ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ ἔχη ξεκαθαρίσει πάρα πολὺ καλὰ στὸ μυαλὸν τοῦ

ποιά είναι αυτή ή ἀρετή, ή ἀπόλυτη ἀρετή, τὰ βασικά στοιχεία τῆς ὁποίας θά παρουσιάση στὸ μικρὸ παιδί μετὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀναγνωσμάτων.

Στὸ βιβλίον τῆς Δ' Δημοτικοῦ ἀκολουθοῦν τὰ θύματα καὶ οἱ παραβολές. Πιστεύω, ὅτι αὐτὸ πού ὀνομάζομε ψυχικὴ δύναμη, ἐπιδρᾷ στὸ σῶμα μας· ἴσως ἐπιδρᾷ, πέραν ἀπὸ αὐτό, καὶ στὴν ὕλη γενικά· ὅτι δηλαδὴ ἓνα θαῦμα, ὅπως τὸ ἐννοοῦμε σήμερα, δὲν εἶναι ἀδύνατο. Ἐκεῖνο πού συζητεῖται εἶναι ἡ παιδαγωγικὴ ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ θαύματος στὴν ἡλικία τῶν 10 ἐτῶν στὸ σχολεῖο. (Ἡ διδασκαλία μέσα στὸν ναὸ εἶναι ἄλλο θέμα). Ὁ πολὺς κόσμος σήμερα δὲν πιστεύει στὰ θύματα. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ παιδιὰ. Ἡ λέξις χρησιμοποιεῖται περισσότερο μετ' εἰρωνικὴ σημασία. Κατώτερες θρησκείες ἔχουν τὰ θαύματά των. Ὑπάρχουν ἐξ ἐπαγγέλματος θαυματοποιοί. Μερικοὶ ἔχουν μείνει περιώνυμοι στὴν Ἱστορίαν, ὅπως π.χ. Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεύς ἢ Σίμων ὁ μάγος. Στὴ διδασκαλίαν τῆς δικῆς μας θρησκείας στὰ παιδιὰ, τὰ θύματα θά μπορούσαν νὰ παραλειφθοῦν.

Τὸ ἀντίθετο ἀληθεύει σχετικὰ μετὰ τις παραβολές· ἀναφέρονται στὸ διδακτικὸ μετὸν τίτλον «Ἡ Διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ.» Σὲ μορφὴ μύθου—καμμιά φορὰ θαύματος, πού παραδεχόμεσθε ὅμως ὅτι δὲν εἶναι πραγματικότητα—εἶναι χρησιμώτατες γιὰ νὰ διασαφηνίσωμε τὸ νόημά μας. Μέσο συνεννόησης πολὺ ἐπαγωγό, χωρὶς νὰ προσκρούη στὴ λογικὴ τῶν παιδιῶν. Γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν Δ' Δημοτικῶν μπορούμε νὰ μείνωμε στὶς παραβολές, στὴ Γέννηση καὶ στὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Ἐπί τοῦ Ὄρους ὁμιλία καὶ τὸ Θεῖο Δράμα, δίδουν στὸν δάσκαλον τῆς Δ' Δημοτικῶν, ἔστω καὶ μέτριον, ὅσην ὕλην χρειάζεται γιὰ νὰ παρασύρῃ τοὺς μαθητάς του σ' ἓναν κόσμον πραγματικῶν θεῶν, στὴν ὑπέρτατη ἠθική. Τὸ θαῦμα τῆς κόρης τοῦ Ἰανείρου, τοῦ ἐν Κανᾷ γάμου κ. ἄ. ἐλάχιστα ἔχουν νὰ προσθέσουν, καὶ τὸναντίον πολλὰ νὰ βάλουν σὲ ἀμφιβολία.

24. Διδακτικὸν Ε' Δημοτικῶν. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἔπειτα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ διδακτικὸν αὐτὸ ἀναφέρεται, σὲ θέματα εὐκολώτερα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐπίδρασης στὴν ψυχὴ τοῦ μικροῦ παιδιοῦ. Ἐδῶ διδάσκε-

ται, ἢ —ἀκριθέστερα—μπορεῖ νὰ διδῶνται «ἱστορία», πῶς μὲ τὴ θεία πνοὴ ξαπλώθηκε ἡ νέα θρησκεία. Ἡ ἱστορία αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη, ἀρκετὰ συγκινητικὴ.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μὲ μιὰ ἀνακρίθειαν· ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι, ἀφοῦ κατέκτησαν τὴν Ἑλλάδα, πῆραν ἀπὸ αὐτὴν τὴν θρησκείαν της. Ἡ συζήτησις ποῦ ἀκολουθεῖ, ἀν ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ θρησκεία ἦταν ἢ ὄχι χειρότερη ἀπὸ τὴν Ἰουδαϊκὴν, περιττεύει. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη σελίδα ἀναφέρεται, ὅτι καὶ οἱ εἰδωλολάτρες ἀνέμεναν τὸν ἐρχομὸν τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ· ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι περίμεναν μὲ ἀγωνία τὴν νέα θρησκείαν. Παρακίττω τὸ βιβλίον ξαναγυρίζω εἰς τὴν προτίμησιν τοῦ θεοῦ νὰ δώσῃ «στοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἰσραὴλ» τὸ μυστήριον τῆς μετανόιας καὶ τὴν συγχώρησιν τῶν ἁμαρτιῶν. Καὶ ἀπὸ καιρὸν σὲ καιρὸν τὸ βιβλίον ξαναγυρίζω, χωρὶς λόγο, εἰς τὰ θέματα.

Στὰ διδακτικὰ τῶν θρησκευτικῶν τῆς Γ' καὶ Δ' Δημοτικῆς τὸ κύριον στοιχεῖον εἶναι ἡ φαντασία καὶ τὸ ὑπερβατικόν. Στὴν ὕλην τοῦ διδακτικοῦ τῆς Ε' ἡ πραγματικότης ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὴν περιγραφὴν. Οὔτε τὰ θέματα, οὔτε καὶ ὁ μυστικισμὸς εἶναι πλέον ἀπαραίτητα γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ψυχὴν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα μας τὴν νέα θρησκείαν. Ἡ ζωὴ τοῦ Παύλου, τοῦ μεγάλου διδασκάλου, τὰ μαρτύρια ποῦ γενναῖα δεχθῆκαν νὰ ὑποστοῦν οἱ Χριστιανοὶ μέσα εἰς πολλοὺς αἰῶνες καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν ἐξημέρωσιν τῶν ἠθῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς κοινωνίας, ἡ ἱστορικὴ, ἡ ἀναμφισβήτητος αὐτὴ γιὰ ὅλους ἀλήθεια, εἶναι ἀρκετὴ ὕλη γιὰ τὰ παιδιὰ. Βέβαια, ὑπῆρξαν καὶ φιλόσοφοι Ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες ἐμποτισμένοι ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, μὲ ἀνθρωπιστικώτερα ψυχικὰ κίνητρα ἀπὸ πολλοὺς χριστιανούς. Ἀσφαλῶς δὲν μπορούμε νὰ κατηγορήσωμε τοὺς Ἕλληνας τῆς μεγάλης ἐποχῆς γιὰ ἀγριότητες μεγαλύτερας ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ ἔκαμαν οἱ Χριστιανοὶ εἰς στιγμὰς φανατισμοῦ. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι, εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, αὐτὴ εἶναι τὸ κύριον κίνητρο πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸν· ὅτι εἰς τὴν κοινωνικὴν τῆς διδασκαλίαν ἢ σημερινὴν ἀνθρωπιστικὴν φιλοσοφίαν δὲν ἔρρισκε τίποτε νὰ τῆς μεμψή.

25. Ἡ ποίησις εἰς τὴν θρησκείαν μας.

Ὅλες οἱ διηγήσεις ποῦ περιγράφουν μεγάλας πράξεις, ἡρωϊκὰ κατορθώματα, τραγικὰς ἱστορίας, περιπέτειας μιᾶς φυλῆς, ἰδιαίτερα

ὅμως ἐκείνες, στίς ὁποῖες ἀναμιγνύονται, λογικά ἢ ἐξωλογικά, ὑπερανθρώπινες δυνάμεις, ὅπως ἡ Ὀδύσσεια, ἡ Ἰλιάδα, ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, χάνουν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου τή σχέση των μέ τήν πραγματικότητα, μετουσιώνονται σέ καθαρὴ ποίηση. Ἐκφράζουν ἐκεῖνο πού μᾶλλον θά ἐπιθυμοῦσε ὁ ἄνθρωπος καί ὄχι ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού ἔγινε· ἐκεῖνο πού θά ἐπιθυμοῦσε, γιά νά ξεφύγη γιά λίγο ἀπό τήν πεζότητα τῆς πραγματικότητας, ἀπό τή μικρότητα.

Σ' αὐτὰ ἀφίνει ὁ ἄνθρωπος τή φαντασία του ἐλεύθερη νά οἰκοδομήσῃ, κάνει «ποίηση», δηλαδή δημιουργεῖ. Κάνοντας ποίηση ἢ φαντασία μας, στρέφεται ἄλλοτε πρὸς τὰ μεγάλα, πρὸς τὸ πάθος, ἀδιάφορο ἂν πρόκηται γιά πράξεις δίκαιες ἢ ἀδίκες· ἄλλοτε πρὸς τήν ὠραιότητα, τή γενναιοφροσύνη, τήν εὐγένεια· ἄλλοτε πρὸς τήν ἀνθρώπινη μοῖρα, πού βασανίζει τὸν ἄνθρωπο χωρὶς νά ὀδηγῇ σέ καμμιά λύση. Συχνά συναντοῦμε τήν προσπάθεια νά συνδυασθοῦν τὰ «μεγάλα» μέ τή δικαιοσύνη καί τήν ὠφελιμότητα. Ὅλα αὐτὰ εἶναι θέματα πού πέρνει καί προβάλλει ἡ ποίηση γιά τὸ δικό της σκοπὸ, γιά νά ἐξυπηρετηθῇ ἡ ἴδια. Καί ἔτσι, ὅσάκις πρόκηται νά ἀναδείξῃ εἰδικὰ κάποιον πρόσωπο ἢ κάποια φυλὴ, τότε θυσιάζει στὸν σκοπὸ τῆς ἀδίστατα τοὺς ἄλλους.

Οἱ γενικὲς αὐτὲς σκέψεις ἐφαρμόζονται καί στὴν περίπτωση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τὸ περιεχόμενό της πῆρε τὸ ἐπίχρισμα τοῦ χρόνου. Μεγάλοι καλλιτέχνες χρησιμοποίησαν ἀνεξάντλητα τὰ θέματά της, γιά νά θέλξουν μέ τήν ἀπλότητα, τήν ὠραιότητα ἢ τὴ μουσικιστικὴ ὑποβολή. Νά θέλξουν, ὄχι νά πείσουν. Τοὺς ἠλικιωμένους ἀπὸ ἐμᾶς συγκινεῖ ἡ Τέχνη πού χρησιμοποιοεῖ αὐτὰ τὰ θέματα καί γιὰ τὴν τὸς φορές ἀκούσαμε ἢ διαβάσαμε γι' αὐτά. Μᾶς ἔγιναν γνώριμα. Εἶναι πλέον γιά μᾶς σὰν παλαιοὶ μας φίλοι. Στὸ μικρὸ παιδί ὅμως πού πηγαίνει στὸ σχολεῖο καί ἀκούει πρώτη φορὰ γι' αὐτά, ἢ ἐντύπωση εἶναι διαφορετικὴ. Ἡ ἐντύπωση πού προκαλεῖται εἶναι ἡ ἴδια, ὡς ἂν οἱ διηγήσεις αὐτὲς νά ἦσαν πραγματικὰ γεγονότα, γιὰ τὴν ἄλλως τε ὡς ἀληθινὲς τίς παρουσιάζει καί ὁ δάσκαλος.

Μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα πού δημιουργεῖται κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ, μέ τὴ μουσικὴ καί τὸ ἑορταστικὸ περιβάλλον οἱ διηγήσεις αὐτὲς γίνονται ποίηση, ὅπως π. χ. ἓνα δημοτικὸ τραγοῦδι. Ἐπάνω ὅμως στὰ θρανία τοῦ σχολείου δὲν δίδεται ἢ ἐντύπωση ποίησης. Ἀντίθετα, μέσα στὴν τάξη προκαλοῦνται ἐντυπώσεις ἀνάλο-

γες με τις διηγήσεις : κακουργίες, έκδικητικότητες, κατάρεις... που στα θρησκευτικά βιβλία αναφέρονται ως πραγματικότητες.

26. *Ὁ πολιτισμὸς τῶν ἀρχαίων στὰ διδακτικὰ τῶν θρησκευτικῶν. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ διδακτικὸ Δ' Γυμνασίου.*

«Τὸ μεγαλύτερον ἠθικὸν στίγμα τοῦ προχριστιανικοῦ κόσμου ἦτο ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας. Ἡ ζωὴ τῶν δούλων ἦτο ἀθλία... Ἐρορίπτοντο χάριν διασκεδάσεως εἰς τὰ θηρία... Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχον φθάσει εἰς ἀνώτερον θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν ἐπίπεδον ἐξ ὄλων τῶν εἰδωλολατρικῶν λαῶν. Μερικοὶ μάλιστα φιλόσοφοι (Πυθαγόρας, Σωκράτης, Πλάτων, Στωϊκοὶ) ἐπλησίασαν ἀρκετὰ πρὸς τὰς ὑγιεῖς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἔζησαν βίον ἠθικὸν καὶ ἐνάρετον. Ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση αὐτῶν περιορίσθη εἰς τὸν μικρὸν κύκλον τῶν μαθητῶν των καὶ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἠθικοποιήσῃ τὴν ἀρχαίαν κοινωνίαν, ἡ ὁποία ἐξηκολούθει νὰ ζῇ ἐν ἀνηθικότητι καὶ διαφθορᾷ».

Ἡ τελευταία διαπίστωση τοῦ βιβλίου εἶναι λανθασμένη. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες βρῆκαν τὴ δουλεία σὲ ἄλλους λαοὺς καὶ ἡ ἀξία των ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ ὅτι ἔκαμαν τὴ ζωὴ τῶν ἰδικῶν των δούλων ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ὅμοια σχεδὸν πρὸς τὴ ζωὴ τῶν ἐλευθέρων. Στὴν ἀρχαία Ἀθῆνα καὶ σὲ ἄλλες ἑλληνικὰς πόλεις οἱ ἐλεύθεροι ἐργαζόνταν σωματικὰ ὅπως καὶ οἱ δούλοι. Ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη εἶναι, ὅτι οἱ ἐλεύθεροι Ἀθηναῖοι ἦσαν ἱκανοὶ νὰ κωπηλατοῦν πολλὰς ὥρες συνεχῶς καὶ μάλιστα μὲ τὰ μεγάλα κουπιά τῶν τριήρων. Σὲ χρόνους χριστιανικοὺς ἡ δουλεία ξαναγύρισε, ἐνῶ τὰ θύματα τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης ὑπῆρξαν περισσότερα ἀπὸ τὰ θύματα τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων. Πόσο ἀληθινώτερη εἰκόνα τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων θὰ ἔδιναν τὰ σχολικὰ μας βιβλία, ἂν ἐξηγοῦσαν, ὅτι κατὰ τοὺς ἴδιους ἐκείνους χρόνους στὴν Ἀνατολή, π. χ. στὶς Ἰνδίες, ἡ θρησκεία τηροῦσε χωρισμένους τοὺς ἀνθρώπους σὲ κληρονομικὰς τάξεις κλειστές, ὅπου τὴν ἀνώτερη τάξη τὴν πῆραν γιὰ τοὺς ἑαυτοὺς των οἱ κληρικοὶ καὶ τὴν κατώτερη οἱ γεωργοὶ ποὺ ἔτρεφον τοὺς ἄλλους καὶ ὅτι μάλιστα τηροῦσαν ἔξω ἀπὸ αὐτὰς τίς τάξεις τοὺς παρίες ποὺ δὲν εἶχαν κἄν δικαίωμα νὰ μένουν μέσα στὶς πόλεις μὲ τοὺς ἄλλους· ὅτι στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἀθῆνα, ὑπῆρχε θωμὸς στὴν θεὰ τοῦ ἐλέους.

Εἶναι εὐλογη ἡ ἀπορία : γιατί γράφονται αὐτὰ εἰς δάρος τοῦ

Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ σὲ ἑλληνικὰ διδακτικὰ βιβλία; Ἐχει πραγματικὰ ἀνάγκη ἡ θρησκεία μας ἀπὸ αὐτὸ τὸ ψέμμα; Γράφονται προφανῶς σὲ συνάρτηση τοῦ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν οἱ μόνοι ποὺ λάτρευαν τὸν ἀληθινὸν Θεόν. Ἀλλὰ εἶναι γνωστό, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν πολὺ σκληρότεροι ἀπὸ ὅ,τι οἱ Ἕλληνες. Καὶ ἐπίσης σκληρὸν καὶ ἐκδικητικὸν παρίσταναν τὸν Θεὸν των.

Τὸ ἴδιο ἄλλωστε βιβλίον, σὲ ἄλλη σελίδα, ὁμολογεῖ, ὅτι ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑβραίων δὲν ἦταν καλύτερη ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τῶν εἰδωλολατρῶν. Εἶναι ἀξιοπικρῆτο, ὅτι τοὺς Ἑβραίους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη διοικούσε τὸ Ἱερατεῖο, σῶμα δηλαδὴ ποὺ τὸ διέκρινε σκληρότητα ἀνηλεής.

Τὸ βιβλίον προσθέτει: «Ὁ φιλόσοφος Σωκράτης διεκήρυξε κατὰ τὴν ἀπολογία του ἐνώπιον τῶν Ἀθηναίων, ὅτι ὁ Θεὸς δύναται νὰ στείλῃ ἀπεσταλμένον του διὰ νὰ τοὺς σώσῃ ἀπὸ τὴν ἀπώλειαν». Ἀφίνω στοὺς σοφωτέρους μου νὰ ἐξετάσουν, ἂν ὁ Σωκράτης εἶπε ἀκριβῶς αὐτά, ἂν εἶχε τὴ γνώμη ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τότε ἦσαν τόσο πολὺ ἐκδοτοὶ στὸν δρόμον τῆς ἀπωλείας, ἂν τὰ λόγια του εἶχαν σχέση με τὴ θρησκεία μας, ἢ καὶ ἂν ἔχη ἀνάγκη ἡ θρησκεία μας ἀπὸ τὴ γνώμη αὐτῆ τοῦ Σωκράτη (ἂν ἀληθεύῃ).

27. Διδακτικὸν Ζ' Γυμνασίου (Κατήχησις καὶ Λειτουργικὴ).

Α'. Κ α τ ἦ χ η σ η.

Δὲν θὰ ἤθελα καθόλου νὰ βρεθῶ στὴ θέση τοῦ Καθηγητοῦ, τὸν ὁποῖον ὑποχρεώνει τὸ Πρόγραμμα νὰ ἀποδείξῃ σὲ νέους 17 ἐτῶν ὅτι ὑπάρχει Θεός, ἢ τὴν (ἀκατάληπτη σύμφωνα με τὸ ἴδιο τὸ βιβλίον) τρισυπόστατη μορφή του καὶ ἄλλα ἀνάλογα. Νόμιζα ὅτι στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἐξηγεῖται σὲ τί πιστεύει ἡ θρησκεία μας. Δὲν φανταζόμουν ποτέ, ὅτι στὴν ἡλικία ποὺ τελειώνουν οἱ νέοι τὸ γυμνάσιον ἐπιχειρεῖται νὰ ἀποδειχθοῦν με βάση τὴ λογικὴ οἱ θεῖες ἀλήθειαι. Τὸ διδακτικὸν βιβλίον ἔχει ἐν τούτοις ἰδιαιτέρον κεφάλαιον ποὺ ἀναφέρει «τὰς λογικὰς ἀποδείξεις» γιὰ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ Θεοῦ.

Τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ ζητήματα εἶναι θεολογικά. Αἰσθανόμεσθε ὅτι ὑπάρχει Θεός, πιστεύομε στὴ θρησκεία μας ἀπὸ μιὰ ἐσώτερη ὠθησις, ἀλλὰ νὰ ἀποδείξωμε με τὴ λογικὴ ὑπερλογικὰ πράγματα εἶναι ἀδύνατον. Καὶ δὲν εἶναι φυσικὰ τίποτε εὐκολώτερον γιὰ ἓνα σπουδαστὴν 17 ἐτῶν ἀπὸ τὸ νὰ ἀνατρέψῃ τίς «λογικὰς» ἀποδείξεις

τοῦ βιβλίου ἀπαριθμεῖ δὲ ὁ συγγραφεὺς μεταξὺ τῶν «λογικῶν» ἀποδείξεων καὶ ρητὰ ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι! Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι οἱ ἀπλοῦκὲς ἀποδείξεις ποὺ παρατάσσει τὸ βιβλίον θὰ ἦσαν κατάλληλες γιὰ μικρότερα παιδιὰ. Ἄλλὰ οὔτε αὐτὸ εἶναι ὀρθό, γιατί ἐκεῖνα ποὺ διδάσκεται κανεὶς στὸ σχολεῖο πρέπει νὰ ἰσχύουν γιὰ ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ διδάσκει ὅτι, ὅταν γεννήθηκε ὁ Χριστός, «ὑπῆρχεν εἰς τὸν τότε γνωστὸν κόσμον μία ἀπέραντος αὐτοκρατορία καὶ μία μόνον γλῶσσα ὠμιλεῖτο πανταχοῦ, ἡ Ἑλληνική». Πῶς θὰ συμβιδάσῃ αὐτὲς τὶς ἀνακρίβειες ὁ μαθητὴς μὲ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας; Ἡ πῶς θὰ δικαιολογήσῃ ὅτι μὲ τὸν ὄρισμὸν τοῦ «τότε γνωστοῦ κόσμου» ἀναφέρεται μόνο στὸν δυτικὸν κόσμον;

Στὸ ἴδιον βιβλίον μαθαίνομε, ὅτι ὁ Χριστός ἔχει τρία «ἀξιώματα». Εἶναι προφήτης, ἀρχιερεὺς καὶ βασιλεὺς· ὅτι ἔχει «ιδιότητας φυσικὰς, λογικὰς καὶ ἠθικὰς». Ἄλλοῦ ἀναφέρεται ὅτι τὸ εὐχέλαιον «θεραπεύει καὶ τὰς σωματικὰς καὶ τὰς ψυχικὰς ἀσθενείας τοῦ Χριστιανοῦ». Ἡ, «ὅτι εἶναι ὀρθὸν καὶ λογικὸν ὅπως τὰ σώματα, μὲ τὰ ὁποῖα αἱ ψυχὰι ἔδρασαν εἰς τὸν κόσμον αὐτὸν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἢ πρὸς τὸ κακόν, μετὰσχουν καὶ αὐτὰ τῶν ἰδίων ἀμοιβῶν ἢ ποινῶν μὲ τὰς ψυχὰς!» Αὐτὰ εἶναι ἐκπληκτικὰ, ἀλλὰ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ μαθήματος. Τὸ νὰ δίδωνται πληροφορίες περὶ τῆς θρησκείας εἶναι κἀτι τὸ φυσικόν, τὸ νὰ ἀκολουθοῦν ὅμως σχόλια, ἂν τὰ πιστεύομενα ἀπὸ τὴ θρησκεία μας εἶναι λογικὰ, αὐτὸ εἶναι λάθος. Ἄλλοῦ ἀναφέρεται: «Κατὰ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, οὐδεὶς δύναται νὰ πράττῃ περισσότερα ἀγαθὰ ἔργα, παρ' ὅσα χρειάζεται διὰ τὴν σωτηρίαν του». Ἄλλοῦ ἀναφέρονται πράγματα ἀκατάληπτα, ὅπως π. χ. «... ἀλλὰ καὶ (ὅταν ὁ ἄνθρωπος πράττῃ τὸ ἀγαθόν) πάλιν φροντίζει (ὁ Θεὸς) νὰ κατευθύνῃ καταλλήλως καὶ τὰς κακὰς πράξεις καὶ τὰ ἀποτελέσματά των, ὥστε νὰ μὴ καταστρέφονται δι' αὐτῶν οἱ σκοποὶ τῆς δημιουργίας».

Ἀπὸ τὸ ἴδιον διδακτικόν: «Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐκδηλοῦται ἡ πρόθεσις τοῦ Θεοῦ, ὅπως διὰ τοῦ περιοσίου λαοῦ του εἰτοιμάσῃ τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Σωτῆρος τοῦ Κόσμου». Ἀποδείξεις ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή (ἐπομένως καὶ ἡ Π. Διαθήκη, ἐπομένως καὶ τὰ περὶ κτίσεως κόσμου π. χ. ἐν ἑπτὰ ἡμέραις) εἶναι θεόπνευστος: «α') περιέχει ὑψηλὰς ἀληθείας, β') διεδόθησαν

αὐται εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς καὶ γ') ἠμέρωσαν τὰ ἦθη τῶν ἀνθρώπων. Αἱ προφητεῖαι ἐξεπληρώθησαν ὅλοι».

Ἡ κατήχησις εἶναι ἔργο τοῦ ναοῦ. Ἐκεῖ οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες πέρνουν τὴν πραγματικὴν τῶν ἔννοιαν. Γιὰ τὸ σχολεῖο ὅμως τὸ μάθημα τῆς Κατήχησης παρουσιάζει μιὰ ἀνυπέβλητην δυσκολίαν: Ζητεῖ ἄραγε πραγματικὰ ὁ δάσκαλος ἀπὸ τοὺς μαθητὰς νὰ ἀκολουθήσουν τὰ κατηχούμενα ἢ ὄχι; Τὰ περισσότερα ἀπὸ ὅσα διδάσκονται στὸ μάθημα αὐτὸ εἶναι ἀντικρυς ἀντίθετα πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐνεργοῦ ζωῆς· ἀποτρέπουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ «νὰ στρέφονται οὗτοι πρὸς τὰ ἐφήμερα καὶ τὰ μάταια καὶ τὰ ψευδῆ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου». Ἀλλὰ τὰ παιδιὰ πηγαίνουν στὸ σχολεῖο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἐτοιμαστοῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ δραστηριότητα καὶ μὲ ἀλαιοδοξίαν τὶς ἀπαιτήσεις αὐτές. Νομίζω εὐλικρινῶς, ὅτι οἱ ὑπερβολὲς τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καὶ γενικὰ τῆς «Κατηχήσεως» εἶναι κάτι ἄσχετο πρὸς τὸ πραγματικὸν νόημα τῆς θρησκείας μας.

Γνωρίζω μητέρες ποὺ τρέμουν μήπως τὰ παιδιὰ τῶν προσηλυτισθῶν στὰ «κατηχητικὰ» σχολεῖα. Φαίνεται ὅτι σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ φανατισμὸς ἔχει ἐλαττωθεῖ ἢ καὶ δὲν ὑπάρχει. Σὲ ἄλλα ὅμως, ὅπου τυχὸν ὑποβάλλεται ἢ ἀποφυγὴ τῶν ἐγκοσμίων, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς φοίτησης εἶναι καταστρεπτικόν, ἀφοῦ τὸ παιδί ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν χαρὰ τῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι ὄχι μόνον στοιχεῖο εὐτυχίας, ἀλλὰ καὶ κίνητρο ἀγαθότητος. Ὁ φανατισμὸς εἶναι ψυχικὴ ἀσθένεια. Μερικὰ παιδιὰ ὑποκύπτουν σ' αὐτὸν τὸν φανατισμό. Σὲ ἄλλα ἢ ἐπίδραση στὸν χαρακτῆρα εἶναι ἀσθενέστερη. Στὰ περισσότερα ἢ ἐπήρεια εἶναι, φυσικὰ, μηδαμινή. Καὶ αὐτὸ ὅμως βλάπτει, γιὰτὶ ἔτσι—μὲ τὴν διδασκαλίαν ἀπὸ τὸν Ἐξάψαλμο, τὸ Τριῶδιον, τὰ Κοντάκια, τὰ Ἐξαποστειλάρια,...—ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν θρησκείαν μᾶλλον ἐλαττώνεται, ἀντὶ νὰ ἐνισχύεται.

Β'. Λειτουργικὴ.

Ἀκόμα λιγώτερο βοηθεῖ στὸν βασικὸ σκοπὸ τοῦ σχολικοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος ἢ ἐρμηνεῖα τῆς λειτουργικῆς, ποῖα δηλαδὴ ἀκριβῶς σημασία ἔχουν ὅσα γίνονται καὶ λέγονται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας στὸ ναὸ. Στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησίαν ἢ λειτουργία γίνεται στὴ Λατινικὴ γλῶσσαν, εἶναι δηλαδὴ ἐντελῶς ἀκατάληπτη

ἀπὸ τοὺς πιστοὺς. Καίτοι αὐτὸ εἶναι μιὰ μεγάλη ὑπερβολή, πού πολὺ ὀρθὰ δὲν παραδέχεται ἡ δική μας Ἐκκλησία, ὑπάρχει ὅμως μιὰ δικαιολογία: ὅτι δηλαδὴ τὰ τῆς θρησκείας—ἀκόμα καὶ ἡ γλώσσα—θεωροῦνται ἐντελῶς «ἀμετακίνητα», ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν (μὲ τὴ λογικὴ) νοητὰ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, οἱ ὅποιοι δὲν πηγαίνουν στὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ καταλάβουν ἀκριβῶς αὐτὴν ἢ ἐκεῖνη τὴ λεπτομέρεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ «συγκεντρωθοῦν» σὲ μιὰ ἀνάταση πρὸς τὸ θεῖον. Στὴν ἀνάταση αὐτὴ οἱ διάφορες ἐξηγήσεις μπορεῖ νὰ βλάψουν ἀντὶ νὰ ὠφελήσουν.

Γιὰ τὴν θρησκευτικὴ ἀνάταση, τὴ «συγκέντρωση», εἶναι στὴν περίπτωσι τῆς δικῆς μας θρησκείας ἀπαραίτητη πλήρης πνευματικὴ «γαλήνη», ἀσυμβίβαστη μὲ τὰ «δρῶμενα καὶ τὰ λεγόμενα».

Στὴ λειτουργικὴ τῶν μεσογειακῶν θρησκειῶν τὰ «Μυστήρια» ἀποτελοῦν τὸ κυριώτερο μέρος. Εἶναι ἀπαραίτητα στὸν ναό, πού δὲν μπορεῖ ἴσως νὰ «λειτουργήσῃ» χωρὶς κάποιον τρόπον «παραστάσεως», χωρὶς συμβολικὰ πράξεις. Στὴ σχολικὴ διδασκαλία, ἀντίθετα, καταστρέφουν τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα. Μὲ τὴν προσπάθειά μας νὰ δώσωμε μὲ τὰ Μυστήρια μιὰν ἐνεργητικὴ ἔκφραση στὴν ἔκσταση πού μᾶς κυριεύει, ὅταν ἀναλογιζώμαστε «τὴν πρώτη αἰτία» τῆς δημιουργίας, παραμορφώνομε τὶς ἀσχημάτιστες ἰδέες μας. Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα μπορεῖ ἴσως νὰ βοηθηθῆ ἀπὸ φιλοσοφικὰς ἐννοιαις, στὸ μέτρο πού εἶναι προσιτὲς στὸ μυαλὸ τοῦ παιδιοῦ, ὄχι ὅμως ἀπὸ ἀναλυτικὴ ἐρμηνεῖα παραστάσεων, οἱ ὁποῖες—μὲ τὰ συγκεκριμένα των γεγονότα—ἀφαίρουν ἀντὶ νὰ προκαλοῦν τὴν ἔκσταση, ἀδυνατίζουν τὸ θρησκευτικὸ μας αἶσθημα, πού ἕως ἕνα βαθμὸ συμπίπτει μὲ τὴν ἔκσταση αὐτὴ. Τὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια π. χ. δὲν τὰ ἐξηγοῦσαν ποτὲ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἱερό.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ Μυστήρια ἀποσκοποῦν στὸ νὰ δώσουν μιὰ ἐρμηνεῖα στὴν «πρῶτη αἰτία», νὰ μᾶς μυσήσουν. Αὐτὰ ἴσως δὲν βλάπτουν πολὺ. Μερικὰ ὅμως ἄλλα χρησιμοποιοῦνται ὡς «τύποι», πού ἔχουν τὴ δύναμη νὰ μᾶς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὶς συνέπειαι τῶν κακῶν μας πράξεων, ἢ νὰ μᾶς φέρουν σὲ ἐπικοινωνία μὲ ἀόρατοις δυνάμεις πού θὰ ἀπασχοληθοῦν ἰδιαίτερα μὲ τὶς προσωπικὰς ὑποθέσεις τοῦ καθενὸς μας. Δὲν ἀποκλείεται ἢ σκοπιμότητά των, ἀλλὰ δὲν συμβιβάζονται καθόλου μὲ τὴ σχολικὴ διδασκαλία.

Ἄλλα πάλι Μυστήρια μερικῶν θρησκειῶν ἔχουν στενὴν σχέση

μέ ένα είδος σαδισμού, μέ ώμολογημένον σκοπό νά οδηγήσουν στην έκσταση, πού όμως στην πραγματικότητα έχουν τή θάση των σέ ψυχικό ελάττωμα, σέ μιá ευχαρίστηση πού προκαλεί σέ πολλούς τó νά υποφέρουν σί άλλοι ή αὐτοί σί ίδιοι. Τά Μυστήρια αὐτά επιβάλλουν νά υποβληθῆ ὁ πιστός σέ στερήσεις, άσκητισμό, κόπους..., ὥστε, «έκτός έαυτοῦ» πλέον, νά φθάση στην «ένόραση τῆς άλληθείας».

Στά Ὀρφικά Μυστήρια, βαρβαρικής προέλευσης, τó ότι ὁ νέος Θεός (ὁ Διόνυσος) καταξεσχίζεται, πεθαίνει καί ξαναγεννιέται, εκφράζει, «παριστάνει», ότι έπειτ' άπ' αὐτή τή ζωή άκολουθεῖ μιá άλλη. Για νά φθάσουν στην έκσταση σί πιστοί, παίρνουν μέρος «εις νυκτερινάς τελετάς, επάνω εις μυστηριώδεις κορυφάς, εις τó φέγγος λαμπάδων, μέ παράφορον μουσικήν, γυναῖκες τó περισσότερον, πιάνονται εις άγρίους χορούς, έως ὅτου πίπτουν εις παροξυσμόν καί νομίζουν ότι βλέπουν τόν Θεόν ή τά ιερά ζωά...» «*Ἡ Ὀρφική διδασκαλία συνδέεται μέ τόν μῦθον τοῦ Διονύσου. Ἡ ψυχή, ή ὁποία έχει θείαν καταγωγήν, εἶναι κλεισμένη εις τó γήϊνον σῶμα ή τάφον... Μόνον αν ὁ άνθρωπος πάρη τόν δρόμον τῆς σωτηρίας, αν υποβληθῆ εις άσκητικόν περιορισμόν, αν αποφύγη σαρκικήν τροφήν καί άλλα απηγορευμένα φαγητά, π. χ. κουκιά, θά σωθῆ καί θά επανεύρη τήν χαμένην μακαριότητα*». (Διδακτικό Ἱστορίας Αἰς Γυμνασίου). Σκέπτεται κανείς σχετικά μέ τή θρησκεία τῶν Μυστηρίων, πρώτον, ότι όλα αὐτά, ή διέγερση μέ τίς στερήσεις, μέ άνικανοποίητες προσδοκίες, μέ τή μαστίγωση τῶν αἰσθήσεων—μάς φέρουν έξω άπό τó πραγματικό θρησκευτικό αἰσθημα. Τό σπουδαιότερο όμως είναι ότι υποδιβάζεται ὁ άνθρωπος ὡς άνθρωπος, για νά έξαρθῆ μιá μελλοντική ζωή. Τονίζεται ότι αὐτή ή ζωή είναι άνάξια καί άμαρτωλή «έκ φύσεως», ότι τó σῶμα καί τó πνεῦμα του μαζῆ είναι ένα άθλιον σκευός. Τά Μυστήρια, πού έχουν τόν λόγον των στην Ἐκκλησία ὡς «λειτουργικέ πράξεις», είναι άσυμβίβαστα πρὸς τή σχολική διδασκαλία.

Τό διδακτικό τῆς Ἱστορίας (ὅπου δίδεται ή άνωτέρω περιγραφή) σχολιάζοντας τά (Ὀρφικά) Μυστήρια αναφέρει: «*Ἡ Ὀρφική διδασκαλία ἤσκησε μεγάλην, τó περισσότερον βλαβεράν, επιρροήν εις τήν πνευματικήν ζωήν τῶν Ἑλλήνων. Ἀντιθέτως ή άγνή Ἑλληνική φαντασία έδωσε καλλιτεχνικήν μορφήν εις τόν μῦθον. Πα-*

ρέατησε τὸν Ὅρφεά ἔξοχον μουσικόν, ὁ ὁποῖος ἀγαπᾷ τ' ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ μαγεύεται ἀπὸ τὴν ὠμορφιά. Κατὰ τὸν Ἑλληνικὸν μῦθον ὁ Ὅρφεὺς κατέβη εἰς τὸν Ἄδην, ὄχι διὰ νὰ μάθῃ τὰ μυστικά του, ἀλλὰ διὰ νὰ φέρῃ εἰς τὴν ζωὴν τὴν σύζυγόν του». Ἀντίθετα δηλαδὴ πρὸς τὰ «Μυστήρια» ἡ ἀντίληψη αὐτῆ τοῦ ἀναγνωστοῦ δίδει ἀξία στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ· ἀντίληψη καθαρὰ «ἀνθρωπιστική» μὲ τὴ γενικώτατη σημασίαν τοῦ ὄρου. Ὡς «ἀνθρωπισμὸς» δὲ δὲν νοεῖται μόνον ἡ ἀγαθότητα, τὸ αἶσθημα καὶ οἱ πράξεις φιλότητος πρὸς τοὺς συνανθρώπους, τὰ ζῶα, τὴ φύση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐπίγειου, τοῦ λογικοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς μυστηριακὰς παράλογες δυνάμεις· νοεῖται ἐπίσης ὅτι ὁ ἐπίγειος αὐτὸς κόσμος ἔχει τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ εἶναι ὠραῖος, ὅτι ὁ ἀνθρώπος, στὴν ἀκτίνα τῆς ἐπιρροῆς του, μπορεῖ νὰ τὸν κάνη ὠραῖον· ὅτι αὐτὸ τὸ κομμάτι τῆς ζωῆς μέσα στὴ χωρὶς ὄρια ζωὴ, αὐτὸ τὸ κομμάτι τοῦ κόσμου μέσα στὸν χωρὶς ὄρια κόσμο, ὡς ἓνα κομμάτι τοῦ συνόλου, ἔχει τὴ δική του ἀξία. Ἡ αἰσιόδοξη αὐτὴ ἀντίληψη, ποὺ ὁδηγεῖ στὶς μεγάλες ἐπιτεύξεις, δὲν ἐνισχύεται π. χ. ἀπὸ τὴν Ὅρφικὴ θρησκείαν τῶν Μυστηρίων ἢ ἀπὸ ὁμοίους ἀντιλήψεις. Ἐνὰ συστατικὸ τῆς ἀπόλυτης αὐτῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὴν τὴ ζωὴ εἶναι καὶ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα.

Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τῶν σοφῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τῶν σημερινῶν σοφῶν· βρῖσκεται μέσα στὴ Φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ πρέπει καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτύσσεται μὲ τὴν παιδείαν. Ἡ μεγάλη του ἀξία, ἄσχετη πρὸς ὅποιονδήποτε λειτουργικὰς μορφές, εἶναι ὅτι ὁδηγεῖ στὴν ἀντίληψιν, ὅτι καὶ στὸν κόσμον αὐτὸν ὑπάρχει κάτι πέραν ἀπὸ τὰ ἅμεσα ὕλικά κίνητρα καὶ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ κάτι μετέχει ἡ ἀνθρώπινη φύσις. Τὸ κάτι αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν «ἀντικειμενικὴ» ἀλήθειαν, συντελεῖ στὸν ἐξευγενισμὸ τῆς ἀγωγῆς μας, στὸ νὰ μᾶς κάνη ἀνώτερος ἀπὸ τὰ περιωρισμένα (τοπικὰ καὶ χρονικὰ) ὕλικά συμφέροντα· ἀνεβάζοντάς μας ψηλότερα μᾶς παρέχει εὐρύτερη θέαν. Τὸ κάτι αὐτό, τὸ θεῖον, ἡ πρώτη αἰτία, μὲ τὴ δημιουργικὴ του ιδιότητα, ποὺ εἶναι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν του, ἔλκει τὸν ἀνθρώπου πρὸς ὅτι ὁ καθένας μας ἀνάλογα πρὸς τὶς ψυχικὰς του δυνάμεις καὶ τὴν παιδείαν του νομίζει βασικώτερον, ὥστε νὰ πλάσῃ καὶ ὁ ἴδιος, δρμώμενος ἀπὸ ἐκεῖ, ὅτι θὰ μπορούσε καλύτερον. Ἡ σχολικὴ διδασκαλία ἔσον ἀφορᾷ

τις πράξεις του Χριστού και των Ἀποστόλων και τῆ διάδοση του Χριστιανισμοῦ ἐνισχύει θεβαίως τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα, ὄχι ὁμως και ἡ ἐπιμονὴ στὴ διδασκαλία τῶν τύπων, τῆς δύναμης τῶν συμβολικῶν πράξεων.

28. Ἡ ἠθικὴ (Διδακτικὸ τῆς τελευταίας τάξης τοῦ Γυμνασίου)

Σ' αὐτὸ διδάσκεται ὁ μαθητῆς, ὅτι ὀφείλει νὰ ἀκολουθῆ τῆ «Χριστιανικῆ» ἠθικῆ «διὰ τὰ δώση εἰς τὴν ζωὴν του νόημα σύμφωνον μὲ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ». Ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς αὐτῆς δίδεται στὴν Ἀγία Γραφή. Σ' αὐτὴν περιλαμβάνεται ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, «ἡ ὁποία περιέχει τὴν βούλησιν τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐφανερώθη εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας» Εἶναι ἀνεξήγητο ποιά σχέση μπορεῖ νὰ ὑπάρχη μεταξὺ τῆς ἀπάνθρωπης σκληρότητας, ἡ ὁποία διαπνέει τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, και τῆς ἠθικῆς ποὺ πρέπει νὰ διδαχθῆ τὸ παιδί στὸ σχολεῖο. Ὅπως συχνὰ ἐδῶ τονίζεται ἡ παρατήρησή μου δὲν ἔχει σχέση μὲ τὶς θρησκευτικὰς δοξασίαις. Τὸ ὑπόμνημά μου αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν παιδαγωγικὴ στὴ σχολικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία γίνεται παράλληλα μὲ τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά, τὴν Ἱστορίαν, τὰ Φυσιολογικά, τὰ Φιλοσοφικά, ... Τὸ σχολικὸ ὁμως αὐτὸ βιβλίον, ἀφοῦ παραδέχεται μόνον τὴ Χριστιανικὴ ἠθικὴ, ἀπορρίπτοντας ἔτσι τὴ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ, συνεχίζει: Ἡ Χριστιανικὴ ἠθικὴ «ἀπαντᾷ μὲ θετικότητα εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ. Ὁ ἠθικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου ἀποβλέπει εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ...» Ἀπορεῖ πραγματικὰ κανεὶς, ἀν τὰ παιδιὰ μας φοιτοῦν σὲ σύγχρονον σχολεῖο ἢ σὲ κάποιον σχολεῖο τοῦ Μεσαίωνα. «Τὴν διάχυτον περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως πεποίθησιν ἐπιβεβαιώνει ἡ θεία ἀποκάλυψις... Εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην ὁμως ἡ ἐντολὴ ποὺ δίδεται ἀπὸ τὸν Θεὸν πρὸς τὸν λαὸν τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι ἀνεπίδεκτος παρερμηνείας ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἐκλογῆς, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐπροόκισε τὸν ἀνθρώπον: Διαμαρτύρομαι ὑμῖν σήμερον τὸν οὐρανὸν και τὴν γῆν, τὴν ζωὴν και τὸν θάνατον δέδωκα πρὸ προσώπου ὑμῶν, τὴν ἐδολογίαν και τὴν κατάραν· ἔκλεξε τὴν ζωὴν σύ, ἵνα ζήσης σὺ και τὸ σπέρμα σου... Ὁ Πελάγιος ἐν πλάνῃ εὐρισκόμενος ἐκήρυττεν, ὅτι ὁ ἀνθρώπος γεννᾶται ἀμέτοχος τοῦ προπατορικῶ ἀμαρτήματος και ὅτι ἀπὸ τὴν θέλησίν του και μόνον ἐξαρτᾶται ἡ ἐκτέλεισις τοῦ ἀγαθοῦ, χωρὶς νὰ παρίσταται ἀνάγκη

ἐπεμβάσεως τῆς θείας χάριτος». Ὁ Παῦλος «ἐξαίρει τὴν ἀπόλυτον ἀνεξαρτησίαν τοῦ Θεοῦ καὶ λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ὀφείλει τίποτε εἰς κανένα καὶ εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν του, τὸν μὲν γὰρ ἀποτυφλώσῃ ἢ γὰρ τιμωρῇ, τὸν δὲ γὰρ ἐλεῆσθαι καὶ γὰρ προστατεύῃ, χωρὶς γὰρ δίδῃ λόγον... Ὁ ἄνθρωπος ἐν τούτοις ἂν δὲν φθάσῃ, τείνει πάντοτε πρὸς τὴν τελείαν ἀρετὴν καὶ πρέπει γὰρ τείνη μὲ τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς. Ἡ ἄρσις τῶν ἐμποδίων... θὰ εἶναι ἀφορμὴ εὐδαιμονίας καὶ μακαριότητος... Ἐν μόνον ἁμάρτημα δὲν συνεπάγεται συγχώρησιν εἰς τὸν αἰῶνα, ἢ βλασφημία εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ὅλα τὰ ἄλλα ὑπόκεινται εἰς ἄφεσιν... Ἡ μελέτη τῶν ἱερῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἔργων τῶν Πατέρων συντελεῖ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν λύσιν τῶν ἠθικῶν προβλημάτων διὰ τῶν περιοχόμενων εἰς αὐτὰ καὶ εἰς ἐκείνας ἀληθειῶν καὶ παραδειγμάτων. Ἐπάνω ἀπὸ ὅλα ὁ χριστιανὸς ἄς ἐπικαλεῖται εἰς πᾶσαν δύσκολον περίστασιν τὸν ἐκ Θεοῦ φωτισμὸν τῆς διανοίας...».

Ἄξιζοι γὰρ σημειωθῆναι μὲ τί περίτεχνες περιστροφές προσπαθεῖ τὸ σχολικὸ αὐτὸ θρησκευτικὸ βιβλίον γὰρ συμβιδάσῃ τὰ ἀσυμβιδάστα: τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας τραγικούς, τὸν Πλάτωνα, τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, τοὺς μεγάλους κατακτητὰς, τὴν ἐπιστήμην, τὴν ἔρευναν. Παλαιὰ Διαθήκη: «Ὁφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος». Καινὴ Διαθήκη: «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ ἀλλ' ὅστις σὲ ραπίσει ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέφον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην. Καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι καὶ τὸν χιτῶνα σου λαβεῖν ἄφες αὐτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον.....».

Ἄν οἱ μεγάλοι σοφοί, τοὺς ὁποίους τὸ σχολικὸ βιβλίον ἐπικαλεῖται, ἦσαν θρησκοὶ—ὅπως καὶ πραγματικῶς ἦσαν οἱ περισσότεροι—αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ καὶ ὅτι ἐπίστευαν στὶς δοξασίες τῶν Ἑβραίων, π. χ. στὴ σκληρότητα τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐμφανίζεται ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ. Τὸ σχολικὸ αὐτὸ βιβλίον δὲν παραλείπει γὰρ ἀσχοληθῆναι καὶ μὲ τὸ ἂν πρέπει γὰρ εἰσέρχωνται οἱ γυναικῆς στὴν πολιτικὴν. Τονίζει ὅτι αὐτὸ «θεωρεῖται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἠθικὴν παρεκτροπὴ».

Ἡ προσπάθεια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ γὰρ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ θρησκεία μας ἔχει προβλέψει γιὰ ὅλα, ὅτι τὸ σημερινὸ μας πολιτικὸν καὶ οἱ κοινωνικοὶ μας ἔροι εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς ποῦ θέλει ἡ θρησκεία μας, αὐτὰ

είναι κυριολεκτικῶς ἀσέβεια πρὸς τὴ θρησκεία. Ἡ ἀνειλικρίνεια καὶ ἡ ἀντίφαση πού ὑπάρχει σ' ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ διαφύγη τὴν παρατηρητικότητα τοῦ τελειοφοίτου τοῦ γυμνασίου. Χωρὶς δισταγμὸν χρησιμοποιεῖται κατόπιν ἡ θρησκεία καὶ στὸ ποινικὸ δίκαιο. Ὅλα τὰ καθιερωμένα κρίνονται ὡς ὀρθά, ὅπως τώρα εἶναι, καίτοι μεταβάλλονται.

Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα—καὶ ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ ποῦμε χωρὶς νὰ ἔχωμε θεολογικὰς γνώσεις, καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ—εἶναι κάτι πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ ὅλα αὐτὰ, ἀσφαλῶς. δὲ καὶ ἀπὸ τὴν ταχυδακτυλουργικὴν προσπάθειαν νὰ προσαρμοσθοῦν τὰ ἀπροσάρμοστα. Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα εἶναι κάτι πού μᾶς παρασύρει πρὸς ἕναν ἀνώτερο κόσμον. Ὁ κόσμος αὐτὸς τῆς «συνείδησης», πού ἄλλοι πολὺ, ἄλλοι λίγο, ὅλοι γνωρίζουν, μᾶς μεταφέρει πρὸς ἐκεῖνο πού ὀνομάζομε «θεῖον»: δίδει στὸν κοινὸν ἄνθρωπον τὴ δυνατότητα νὰ ἀποσπασθῆ, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, ἀπὸ τὴ μικρότητα πού μᾶς ἐπιβάλλουν οἱ ὅροι τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κόσμος δύσκολος νὰ περιγραφῆ, πάντως ὅμως ξένος πρὸς τὴν μεταβαλλόμενη λογικὴν τοῦ νόμου. Εἶναι ἕνας κόσμος ἀγαθότητος, αἰσθήματος οἰκειότητος πρὸς τοὺς συνανθρώπους καὶ πρὸς τὴν Φύσιν.

Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ θρησκευτικὸ μάθημα γιὰ νὰ δικαιολογήσωμε τὸ ὅποιοδήποτε πολιτικὸ καθεστῶς. Ἔτσι γελοιοποιοῦμε ἀδίστακτα τὰ πάντα, τὰ προσαρμόζομε στὸν ἑαυτοῦλη μας. Ἀρκεῖ νὰ μᾶς συμφέρῃ σὲ μιὰ ὠρισμένη στιγμή. Ἔτσι π. χ. στὴν ἐποχὴ τῆς τελευταίας δικτατορίας εἶχε τεθεῖ ὑπὸ δυσμένειαν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλέους. Εἴμασθε πάντα πρόθυμοι νὰ ἐπικροτήσωμε τὴ δεξιοτεχνία τοῦ σχολικοῦ βιβλίου, πού ἐπίσης ἀδίστακτα ἐπιχειρεῖ νὰ παραστήσῃ ὅτι ἡ Γένεσις, τὸ Ἄσμα Ἄσμάτων, ἡ Ἐπὶ τοῦ Ὄρους Ὀμιλία, ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ τελευταῖο μας Σύνταγμα βρίσκονται μεταξύ των σὲ πλήρη ἀρμονία· ὅτι ἡμεῖς ἔχομε ταχθεῖ γιὰ νὰ διαδώσωμε σ' ὅλον τὸν κόσμον τὸν ἀληθινὸ Θεό. Οἱ Γερμανοί, οἱ Ἰάπωνες καὶ ἄλλοι λαοὶ πίστεψαν κι' ἐκεῖνοι, ὅτι—ὡς φυλὴ—εἶχαν ἐκλεγεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ γιὰ νὰ σώσουν τὸν κόσμον. Ἡ γελοιοποίησις τῆς ἔπαρσης ἐκείνων δὲν μᾶς σωφρονίζει. Λησμονοῦμε, ὅτι τὰ παιδιὰ τοῦ Γυμνασίου ἔχουν πλέον ἀνδρωθῆ, ὅτι σὲ ἄλλα μαθήματα διδάσκονται νὰ σκέπτονται ἐπιστημονικὰ, νὰ ἀπορρίπτουν τὸ «πίστευε καὶ μὴ ἑρέυνα», ὅτι διαβά-

ζούν έφημερίδες, συζητούν. Ἀπὸ φόβο μήπως φανοῦμε ἄθρησκοι, ἀπασχολοῦμε πολῦτιμον χρόνον τῶν παιδιῶν μας, με τὶς περιπέτειες τῶν Ἑβραίων πολῦτιμον χρόνο πού σέ ἄλλες χώρες σέβονται καὶ ἐκμεταλλεύονται γιὰ νὰ δυναμώσουν τὴν ψυχὴν, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ σῶμα τῶν παιδιῶν ἕως τὸ ἀκρότατο δυνατὸ ὅριο· καὶ ἔτσι θρισκόμαστε σὲ καθυστέρηση με ἀποτέλεσμα νὰ χάνωμε τὸ ἠθικὸ μας. Ἀπλούστατα, μᾶς λείπει τὸ θάρρος τῆς ἀλήθειας πού χρειάζεται γιὰ νὰ καθαρῶσωμε τὸ σχολικὸ βιβλίον ἀπὸ μιὰ τόσο ἀντιφατικὴ καὶ παράλογη ὕλη.

29. Μέθοδος σκέψης καὶ φιλοσοφία ζωῆς.

Τρία κυρίως μαθήματα ἐπιδρουν στὴ διαμόρφωση τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖον σκέπτονται οἱ μαθηταί: Τὰ Μαθηματικά, τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά καὶ τὰ Θρησκευτικά. Τὰ Μαθηματικά πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ κλασσικὰ παιδαγωγικὰ μαθήματα καὶ ὄχι μόνο σὰν ἓνα μάθημα χρήσιμο γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες.

Στὰ Μαθηματικά ἀσκοῦνται τὰ παιδιά νὰ χτίζουν τὴ μιὰ σκέψη πάνω στὴν ἄλλη με ἀπόλυτη συνέπεια. Χρειάζεται ἀπόδειξη ἀναμφισβήτητη γιὰ τὸ κάθε τι. Χωρὶς νὰ τὸ καταλάβῃ ὁ μαθητῆς, μαθαίνει νὰ σέβεται τὴν ἀλήθεια.

Στ' Ἀρχαῖα Ἑλληνικά, στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος π.χ. δὲν ἔχομε βέβαια αὐτὴν τὴν ἀκρίβεια. Βρίσκομε ὅμως καὶ ἐδῶ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδια πειθαρχία στὴ σκέψη καὶ τὴν ἀκριβολογία στὴν ἐκφραση.

Στὰ Θρησκευτικά συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, ὅταν τὸ σχολικὸ βιβλίον προσπαθῇ νὰ ἐφαρμόσῃ καὶ ἐδῶ τὴ λογικὴν, ἀκόμα καὶ στὴ Δογματικὴ. Ὁδηγεῖται ὁ μαθητῆς νὰ συνάγῃ συμπεράσματα πάνω σὲ πράγματα ἄσχετα πρὸς ὁποιαδήποτε ἀπόδειξη, ὅπως π. χ. εἶναι πολλὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Δὲν παραλογίζομαστε, ὅταν λέμε στὸν μαθητῆ, ὅτι ὑπάρχουν ἀλήθειες, πού ὁ ἄνθρωπος τὶς αἰθάνεται καὶ τὶς παραδέχεται, καίτοι δὲν μπορεῖ νὰ τὶς ἀποδείξῃ· ὅπως π.χ. ὅταν τοῦ λέμε, ὅτι τὰ εὐγενῆ αἰσθήματα καὶ οἱ πράξεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι κατώτερα ὡς κίνητρα ἐνεργείας ἀπὸ τὴ λογικὴ. Ὅταν ὅμως προσπαθοῦμε νὰ τὸν βάλωμε νὰ μᾶς ἀποδείξῃ ὁ ἴδιος, με 4 ἀποδείξεις, ὅτι ὑπάρχει Θεός, καταστρέφομε ὅλη τὴν ἀγωγή τῆς σκέψης πού παίρνει

τὸ παιδί στὰ Μαθηματικά καὶ στ' Ἀρχαῖα Ἑλληνικά. Ὅταν δὲ προχωρῶντας παρισσότερο (μὲ ἀρκετὴ θρασύτητα, ἄς τὸ παραδεχθοῦμε) ἐπιχειροῦμε νὰ ἀποδείξωμε στὸ παιδί ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει δικόν του «περιούσιον λαόν» ἢ καὶ τὴ «συμφωνία» μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ἢ ὅτι πρέπει νὰ «τρέμωμεν τὸν Θεόν» κλπ., τότε ὁ μαθητῆς, ποῦ ἔχει ἠλικιωθῆ πλέον, καταλαβαίνει πολὺ καλά, ὅτι μπαίνομε στὸ ἔργο τοῦ ναοῦ, καὶ ὄχι στὸν σχολικόν κόσμον τῆς ἀρθρωμένης σκέψης.

Τόσο λανθασμένες εἶναι οἱ ἀντιλήψεις μὲ τίς ὁποῖες ἐν τούτοις μᾶς ἔχει ἐμποτίσει ἡ μακρὰ παράδοση, ὥστε στίς ὁδηγίαις ἀκόμη σοφῶν ἐκπαιδευτικῶν μας μὲ ἐξαίρετο κριτικὸ πνεῦμα, ὀρίσκομε, μαζὶ μὲ ἄλλες πολυτίμες πράγματι ὑποδείξεις των, ὄχι τὴν προσπάθεια νὰ περιορισθοῦμε στὴ διδασκαλία τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ τὴν σκοπιμότητα νὰ δικαιολογηθῆ μὲ λογικὴ ἀνάλυση ὁλόκληρο τὸ περιεχόμενον ὄχι μόνο τῆς Καινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μὲ ὅλες τίς ἀντιφάσεις των, ἀδιάφορο δὲ ἂν καὶ ἐκεῖνοι ποῦ ἔγραψαν πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἔκαμναν ἀπλῶς λυρισμὸ ἢ μεταφυσικὴ καὶ δὲν εἶχαν καθόλου σκεφθῆ, ὅτι θὰ γινόταν κάποτε στὸ σχολεῖο ἀπόπειρα γιὰ λογικὴ ἀνάλυσή των.

Ἐκπληκτικὴ π.χ. εἶναι ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ Ἱερεμίας πρέπει νὰ παρέχεται στίς τελευταῖαι τάξεις τοῦ Γυμνασίου, «ὅτε τὰ παιδιὰ ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸν τῆς ἐφηβικῆς ἠλικίας». Καὶ αὐτὸ ἐνῶ ὅλος ὁ κόσμος γνωρίζει, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῶν Ἱερεμιᾶδων δὲν εἶναι καθόλου κατάλληλον γιὰ νὰ γεννήσῃ στὸν ἔφηβο τὴν αἰσιοδοξίαν καὶ νὰ τὸν κινήσῃ στὴ δραστηριότητα, ποῦ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κάνη κατὶ σημαντικὸ στὴ ζωὴ του. Δὲν θὰ τὸ ἀνέφερα καθόλου ἐδῶ, ἂν ἡ προτροπὴ αὐτὴ δὲν ἦταν ἰδέα ἐνός διακεκριμένου ἐκπαιδευτικοῦ μας μὲ εὐρύτατη μόρφωση.

«Διὰ τοῦτο περιζώσθητε σάκκους, θρηγήσατε καὶ ὀλολύξατε, διότι ὁ θυμὸς τοῦ Κυρίου δὲν ἐστράφη ἀπ' ἡμῶν...»

«Πᾶς ἄνθρωπος ἐμωράνθη ὑπὸ τῆς γνώσεως αὐτοῦ...»

«Τοῦ περιπατοῦντος ἀνθρώπου δὲν εἶναι νὰ κατευθύνῃ τὰ βήματα αὐτοῦ...»

«Διότι ἡ μάχαιρα τοῦ Κυρίου θέλει καταφάγει ἀπ' ἄκρον τῆς γῆς εἰς ἄκρον τῆς γῆς. Εἰς οὐδεμίαν θέλει εἰσθαι εἰρήνη».

Εἶθε νὰ ἦτο ἡ κεφαλή μου ὕδατα καὶ οἱ ὀφθαλμοί μου πηγὴ δακρῶν διὰ νὰ κλαίω ἡμέραν καὶ νύκτα».

Βέβαια ὑπάρχουν καὶ μερικοὶ στίχοι, σπάνιοι, πού θὰ μπορούσαν νὰ διδαχθοῦν. Ἀλλὰ γενικὰ οἱ Ἱερειάδες ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐξακολουθητικὴ τιμωρία τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μετὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ.

«... Διὰ τοῦτο ὁ Κύριος θέλει ἐκκόψει ἀπὸ τοῦ Ἰσραὴλ κεφαλὴν καὶ οὐρανόν, κλάδον καὶ σπάρτον ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ. Ὁ προεσβύτης καὶ ὁ ἐντιμος εἶναι ἡ κεφαλή, καὶ ὁ προφήτης, ὅστις διδάσκει ψεῦδη, εἶναι ἡ οὐρά. Θέλουσι φάγει πᾶς ἄνθρωπος τὴν σάρκα τοῦ βραχίονος αὐτοῦ, ὁ Μανασῆς τὸν Εὐφραῖμ καὶ ὁ Εὐφραῖμ τὸν Μανασῆν...».

30. Ἡ σχέση τῆς θρησκείας τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων σχετικὰ μετὰ τὸν Χριστιανισμὸν (στὸ μάθημα τῶν Θερησκευτικῶν).

Ἀπαιτεῖται πλήρης ἐπίγνωση ὅλων τῶν σχετικῶν ἀπόψεων καὶ μεγάλη πείρα γιὰ νὰ μπορούμε νὰ δώσωμε χρήσιμη γνώμη ποῖος προσανατολισμὸς πρέπει νὰ δοθῆ στὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία, ἂν ποτε ἀνατραπῆ τὸ σημερινὸ σὲ πολλὰ σημεῖα δάσκαρο περιεχόμενον τῶν σχολικῶν βιβλίων. Γιὰ νὰ μὴ μείνω ὅμως ἐντελῶς ἀρνητικὸς στὰ σχόλια αὐτά, θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθεια. Στὸ πλαίσιο ἄλλωστε αὐτὸ ὁ Χριστιανισμὸς προβάλλεται τόσο μεγάλος καὶ αἰώνιος, ὥστε ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἀλήθεια μᾶλλον θὰ ἐλάττωνε τὴν ἀξία του.

Παραθέτω πρῶτα τὴ σχετικὴ γνώμη ἑνὸς ξένου σοφοῦ. Στὰ σχόλια πάνω σ' ἓνα πρόσφατο βιβλίον (The Loom of History. By H. Muller) δίδεται μιὰ χρήσιμη γιὰ τὰ σχολεῖα μας ἀναλυτικὴ ἀποψη τῆς ἀλληλοεπίδρασης δύο ἐντελῶς ἀντίθετων κοσμοθεωριῶν, πού ὠδήγησε, ὅχι τόσο στοὺς τύπους, ὅσο στὴν οὐσία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χριστιανισμοῦ: τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς. «Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχὴ ὑπῆρχε (μεταξύ των) διαφορὰ στὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τῶν Θεῶν κατόπιν διαφορὰ ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου σ' ἓνα μονοθεϊστικὸν κόσμον. Ἀκόμα καὶ σήμερον ἐπιζῆ ἡ ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν στὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ των... Παλαιὰ ὅλοι οἱ λαοὶ ἄρχισαν μετὰ πολλοὺς Θεοὺς. Ἡ

προτόγονη ἄποψη ἦταν ὅτι οἱ Θεοὶ ἦσαν πανίσχυροι καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορούσε νὰ τοὺς πέρνη μὲ τὸ μέρος του μόνο μὲ μυστικὲς ἐπικλήσεις. Ἡ ἰσχὺς τοῦ Ἱερατείου βρισκόταν ἀκριβῶς στὸ ὅτι γνώριζε τὸ μυστικὸ πῶς νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὐνοια τῶν Θεῶν. Ἡ βασικὴ ἰδέα ἦταν ὅτι οἱ Θεοὶ εἶχαν τὴν (ἄμεση) διεύθυνση στὸ κάθε τι. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἑορμαίω στὰ χέρια των. Οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσουν διαφορετικὴ στάση: Οἱ Θεοὶ ἦσαν ἰσχυροί, ἀλλὰ ὄχι πανίσχυροί· κάνανε καὶ λάθη· εἶχαν ἀδυναμίες. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μπορούσε νὰ ἀγωνίζεται ἐναντίον των καὶ καμμιά φορὰ νὰ κερδίζει. Ἡ βασικὴ ἰδέα ἐδῶ ἦταν ὅτι, μόλο πού ὁ ἄνθρωπος εἶχε πάντα ἀνάγκη ἀπὸ τὴ βοήθεια τῶν Θεῶν, μπορούσε ὅμως ἕως κάποιου βαθμοῦ νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ὁ ἴδιος στὴ μοῖρα του. Ἀπὸ τὴν ἄποψη μάλιστα αὐτὴ ἀναπτύχθηκε σιγὰ σιγὰ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας: ἂν οἱ Θεοὶ δὲν ἦσαν πανίσχυροί, γιατί νὰ εἶναι πανίσχυρος ἓνας ἄνθρωπος—βασιλεύς; Ἡ ἀποκορύφωση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἦταν ἡ πόλη—κράτος· στὴν ἠθικὴ ἢ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ δὲ συνεπὴς ἑλληνικὴ ἐπίδραση στὸν Χριστιανισμό ἦταν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει—κάτω ἀπὸ τὸν Θεὸ—ἐλεύθερη καὶ ὑπεύθυνη θέληση· ὅτι κάθε ἄτομο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ του κατάσταση, ἔχει τὴν προσωπικὴ του ἀξιοπρέπεια καὶ ἐπιδρᾷ τὸ ἴδιο στὴν τύχη του. «Σὺν Θεῷ καὶ χεῖρα κίνει». Αὐτὴ ἡ φιλοσοφία δὲν μπορούσε νὰ εἶναι νοσητὴ στὴν Ἀνατολή, ὅπου ὁ Θεὸς ἔμεινε «ἀπόλυτος» κύριος. Ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος «θέλει νὰ πιστεύῃ καὶ νὰ ὑπακούῃ». Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐφαρμόσθηκε καὶ στὴν πολιτικὴ: ἐνῶ ἡ Δύση ἀνέτρεπε ὄχι μόνο αὐτοκράτορες, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν παντοδυναμίαν τῆς Ἐκκλησίας, στὴν Ἀνατολὴ ἐπέζησε τὸ καθεστῶς τῶν κλειστῶν τάξεων, ὅπου ὁ καθένας ἔμενε ἀμετακίνητος σὲ ὠρισμένη κοινωνικὴ θέση».

Νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ προστεθῇ στὴν ἀνάλυση αὐτὴ τοῦ σοφοῦ κριτικοῦ, ὅτι ὁ δικός μας μονοθεϊσμός δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἑβραϊκό. Ἡ ἰδέα τῆς μιᾶς ἀρχῆς, τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, πηγάζει ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὴ σκέψη στὴν κάθε μιὰ ἀπὸ τίς δυὸ περιπτώσεις: στὴν ἑλληνικὴ νοοτροπία εἶναι συνέπεια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ὅτι μία εἶναι ἡ ἀρχικὴ αἰτία· ἐνιαῖο εἶναι τὸ πᾶν. Στὴν ἀνατολικὴ νοο-

τροπία είναι συνέπεια τῆς σκέψης ὅτι ἕνας εἶναι ὁ ἀπόλυτος δεσπότης τοῦ παντός· ὅτι δηλαδή καθεστῶς πολλῶν Θεῶν εἶναι ἀσυμβίβαστο πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου δεσποτισμοῦ, ὅπου ἕνας εἶναι ὁ κύριος, «κάνει ὅ,τι τοῦ ἀρέσει» καὶ φυσικὰ δὲν ἀνέχεται συμπαραστάτες. Ἡ ἔννοια ἐνὸς τέτοιου μονοθεϊσμοῦ δὲν ἔχει καμμιά ἀξία μὲ τὰ ἑλληνικὰ μέτρα.

Σύμφωνα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἄποψη τοῦ ἐνιαίου ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατὰ ὁμοιογενῆς πρὸς τὸ σύνολο· ἀντιπροσωπεύει ποιοτικὰ τὸ σύνολο, καίτοι ποσοτικὰ εἶναι ἐλάχιστο μέρος του· εἶναι—ἂν μπορούμε νὰ ἐκφρασθοῦμε ἔτσι—μιά μικρογραφία τοῦ σύμπαντος· ἔχει μέσα του καὶ τὴ θεϊκὴ οὐσία. Σύμφωνα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἄποψη τοῦ ἀπόλυτου δεσποτισμοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι δούλος τοῦ Θεοῦ, πλάσμα ἑτερογενῆς πρὸς τὴ θεία οὐσία.

Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο, ὅτι ὅπως καὶ στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους τοῦ ἀγωνιστικοῦ φανατισμοῦ, ἔτσι καὶ τώρα, σὲ ἐποχὴ γενικῆς παιδείας, ἐξακολουθοῦμε νὰ διδάσκουμε, ὅτι τὸν καιρὸ πού ἦλθε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν Ἑλλάδα ἡ θρησκεία ἐδῶ ἦταν εἰδωλολατρική. Ἡ μομφὴ αὐτὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι ἱστορικὸ λάθος, βλάπτει στὴ μὀρφωση τῶν παιδιῶν μας, γιατί ὁδηγεῖ σὲ στρεβλὴ ἀντίληψη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. "Ὅμοια π. χ. θὰ ὠδηγοῦσε σὲ λανθασμένη ἀντίληψη καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἢ θεωρία, ὅτι εἴμαστε πολυθεῖστὲς γιατί λατρεύομε πολλοὺς ἁγίους. Στὴν Ἑλλάδα ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μονοθεϊστικῆς ἰδέας—πολλοὺς αἰῶνες π. Χ.—ἔμεινε πάντα προσωποποιημένη, θεοποιημένη, ἢ ποίηση τῆς φύσης. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν μέσα των τὴν ποίηση, θεῖο δῶρο. Σήμερινοὶ μας ἅγιοι τείνουν ἐδῶ νὰ πάρουν ἀνάλογες ἰδιότητες. Καὶ στὴ φιλολογία μας οἱ παλαιοὶ Θεοὶ διατηροῦν ἀκόμη τὴν παρουσία των.

Μεταξὺ τῆς ἀρχαίας ἑλλην. θρησκείας καὶ τῆς χριστιανικῆς ὑπάρχει πράγματι διαφορὰ· δὲν θρίσκειται ἅμως στὴ χονδροειδῆ ἀντίθεση πού παρουσιάζουν τὰ σχολικά μας βιβλία: πολυθεϊσμὸς καὶ εἰδωλολατρεία ἔναντι τοῦ ἐνὸς Θεοῦ καὶ ἀπόλυτου δεσπότη. "Ὅπως καὶ ἄλλου στὴ μελέτη αὐτὴ ἀναφέρεται, ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τίς ἀπόλυτες ἀξίες δόθηκε προτεραιότητα στὴν ὡμορφιά, στὴ σοφία, στὸν ἀγῶνα· στὸν Χριστιανισμὸ ἐξυψώθηκαν περισσότερο ἢ καλωσύνη, ἢ ἀγάπη. Οἱ θαυματοποιεῖς ἰδιότητες τῶν παλαιῶν Θεῶν εἶχαν ἤδη γελοιοποιηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς στὴν Ἑλλάδα,

π. χ. ἀπὸ τὸν Λουκιανό, χωρὶς νὰ παύσῃ ἡ θρησκεία ἐκείνη νὰ εἶναι σεβαστή. Τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων, ὅπως φαίνεται στὴν ἐξέλιξή της, κάθε ἄλλο παρὰ ἄξιο γιὰ ἀνάθεμα πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται στὰ σχολικὰ μας βιβλία. Ἡ οὐσία του ἦταν ὀλιμισμὸς τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ἀξία του αὐξάνει ἐφόσον ἡ «γνώση» θὰ κἀνῃ τὸν κόσμον ὠραιότερο καὶ τὸν ἄνθρωπο εὐτυχέστερο. Οἱ Ἕλληνες ἔδλεπαν τὴν ἐξέλιξή αὐτῆ στὸν πέπλο τῆς Ἀθηναῶν στὴν ἐορτὴ τῶν Παναθηναίων. Πάνω σ' αὐτὸν τὰ κορίτσια, κλεισμένα τέσσαρα χρόνια στὴν Ἀκρόπολη, κεντοῦσαν τὴν νίκη τῆς Ἀθηναῶν ἐναντίον τῶν γιγάντων· τὴ νίκη τοῦ πνεύματος ἐναντίον τῆς τυφλῆς δυνάμεως.

31. Ἡ ἐπίδραση τοῦ λεκτικοῦ τῶν κειμένων.

Στὰ θρησκευτικὰ διδακτικὰ τῶν σχολείων μας ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας ἐπηρεάζεται ἀπὸ δουλοπρεπεῖς φραστικὲς διατυπώσεις, ποὺ δὲν ὀφείλονται στὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας μας, ἀλλὰ σὲ ἱστορικοὺς μόνο λόγους. Ἡ ὑποταγὴ τῆς βίλης στὸ πνεῦμα, ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς θρησκευτικῆς μὀρφωσης, δὲν δικαιολογεῖ τὸ λεκτικὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὶς σχέσεις μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ παρασυρόμαστε ἀπὸ ὅσα ἀκοῦμε ἐπαναλαμβανόμενα ἀπὸ τὴν παιδικὴ μας ἡλικία καὶ μᾶς ἔχουν γίνει πλέον δευτέρη φύση, φθάσαμε νὰ μὴ μᾶς κἀνῃ πλέον ἐντύπωση, ὅτι τὸ λεκτικὸ αὐτὸ στὴν κυριολεξία του ἀπεικονίζει τὴν ταπείνωση, τὸν ἐξευτελισμὸ, καμμιὰ φορὰ τὴν ἐξουθένωση, τοῦ ἀνθρώπου· σχέση δούλου πρὸς «δεσπότην».

Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἦταν στὴ γένεσή της καθαρὴ δεισιδαιμονία, θρησκεία λαοῦ ἀμόρφωτου καὶ ἔχει τὶς ρίζες της σὲ ἐποχὴ ποὺ ὁ ἐξιλασμὸς γινόταν μὲ ἀνθρωποθυσίες. Ὁ ἄνθρωπος ἔτρεμε ἐμπρὸς στὶς συχνὰ ἐξολοθρευτικὲς, ἀλλὰ πάντοτε ἀνεξήγητες, ἐκδηλώσεις τῶν φυσικῶν δυνάμεων, νομίζοντας ὅτι πρόκειται γιὰ ἐχθρικὲς ἐκδηλώσεις κάποιων κυρίαρχων ὑπερφυσικῶν ὄντων, ποὺ ὄρουν γιὰ δικὸς τους λογαριασμό, γιὰ δική των εὐχαρίστηση, πάνω σὲ δικαίους καὶ ἀδίκους. Ὅμοιες ἐκφράσεις, καίτοι πολὺ μετριασμένες, συναντῶνται καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ ὀφείλονται στὸ τυπικὸ λεκτικὸ ποὺ ἴσχυε στὶς σχέσεις πρὸς ἀνώτατους ἄρχοντες στὸ σύγχρονο τότε αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον τῆς Ρώμης καὶ κατόπιν δεσποτικὸ περιβάλλον τῆς Βυζαντινῆς αὐλῆς. Σὲ ἐποχὲς πτώσης τῶν ἠθῶν στὴ Ρωμαϊκὴ

ἐποχή ἔκφυλοι αὐτοκράτορες ἀπαιτοῦσαν ὑποταγή μέχρις ἐξουτελισμοῦ, συστηματικὴ κολακεία, σκύψιμο ἕως τὸ χῶμα, συμπεριφορὰ δουλικὴ. Καὶ οἱ τρόποι αὐτοὶ ἔμειναν μόνιμα στὴν αὐλή. Γιὰ τοὺς ὑποταγμένους λαοὺς οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἦσαν Θεοί. (Ἰχνη αὐτῆς τῆς δουλοπρέπειας ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ στίς σημερινὲς βασιλικὲς αὐλές, καίτοι σιγὰ σιγὰ ὑποχωροῦν. Βλέπει κανεὶς ἀνθρώπους, σοβαροὺς κατὰ τὰ ἄλλα, νὰ γίνωνται γελοιοὶ μὲ τὴ συμπεριφορὰ των ἔμπρὸς σὲ μεγάλους καὶ μικροὺς πρίγκηπας).

Γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφηκε ἡ Καινὴ Διαθήκη, τὸ λεκτικὸ αὐτὸ εἶχε καταντήσει ἀπλὸς τύπος, χωρὶς ἐσωτερικὴ σημασία. Σὲ μᾶς ὅμως σήμερα, ποὺ στὰ δημοκρατικὰ μας πολιτεύματα αὐτοὶ οἱ τύποι δὲν συνηθίζονται, ὅταν διαβάζωμε τὰ θρησκευτικὰ κείμενα, δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση, ἰδίως στὰ μικρὰ παιδιὰ στὸ σχολεῖο, ὅτι πραγματικὰ ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ εἶναι σχέση δούλου πρὸς δεσπότην ποὺ τιμωρεῖ κατ' ἀρέσκειαν καλοὺς καὶ κακοὺς. Ἡ σχέση κυρίου πρὸς ὑπηρετὴν εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς σχέσης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Καθὼς ἡ γενικὴ παιδεία ἐξαπλώνεται, ἡ σχέση ὑπηρετοῦ πρὸς τὸν κύριόν του μεταβάλλεται, θὰ μεταβληθῇ δὲ ἀσφαλῶς ἡ δουλοφροσύνη στίς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό, ἀλλὰ ἡ μεταβολὴ θὰ βραδύνῃ.

32. Τὰ Κατηχητικά.

Ὁ σκανδαλιστικὸς τύπος, οἱ σεξουαλικὲς καὶ γκαγκστερικὲς ταινίες ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, τὰ Κατηχητικὰ σχολεῖα ἀπὸ τὸ ἄλλο, προκαλοῦν πνευματικὴ ἀκαταστασία καὶ ψυχικὴ διάσπαση στὰ παιδιὰ. Σὲ μιὰ κοινωνία, ποὺ ὅπως καὶ μιὰ οἰκογένεια, ἔχει ὑπ' ὄψη τῆς πάνω ἀπὸ κάθε ἄλλο τὰ παιδιὰ, οἱ ταινίες αὐτὲς καὶ οἱ διαφημίσεις των δημιουργοῦν ἓνα δύσκολο πρόβλημα. Ποιὰ μητέρα θὰ ἐπέτρεπε νὰ γίνεταὶ αὐτὸ μέσα στὸ σπῆτι τῆς; Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐνθαρρύνεται ἡ λειτουργία τῶν Κατηχητικῶν σχολείων. Ἔτσι τὸ παιδὶ θγαίνοντας ἀπὸ τὴν αἴθουσα τοῦ Κατηχητικοῦ, ὅπου μαθαίνει νὰ κρύβῃ τὸ σῶμα του ὡς ἀμάρτημα, ἀντικρούζει τοιχοκολλημένη τὴν ἀκολασία ἀπὸ τὴ μιὰ ψύχωση στὴν ἄλλη. Μερικὰ Κατηχητικὰ ὁδηγοῦν στὸν φανατισμό· ἄλλα εἶναι καταθλιπτικὰ γιὰ τὴν παιδικὴ ψυχὴ. Σὲ ὅσα διδάσκουν ἱερωμένοι εἶναι φυσικὸ νὰ λείπῃ ἀπὸ τὴ διδασκαλία ἡ παιδαγωγικὴ, ἀφοῦ οἱ διδάσκοντες δὲν τὴν ἔχουν διδαχθῇ.

Εὐτυχῶς ποῦ οἱ δικοί μας τρωμένοι εἶναι ἀπὸ τοὺς πλέον λογικούς. Ἡ ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ δὲν ἀντέχει νὰ ἀντικρύσῃ μερικὲς θρησκευτικὲς περιγραφές, χωρὶς νὰ κλονισθῇ. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παρουσιάσωμε στὸ μικρὸ παιδί τὴ Θεία Δίκη ἢ τὴ γέεννα τοῦ πυρός, γιατί ὑπάρχει φόβος νὰ πάθῃ κάτι ἀνάλογο μὲ ὅ,τι ἔπαθε ἡ Σεμέλη, ὅταν ἐπέμεινε νὰ ἰδῇ τὸν Δία σὲ βλῆ του τὴ λάμψη καὶ μὲ τοὺς κερανοὺς του.

Μία δικαιολογία γιὰ τὴ λειτουργία τῶν Κατηχητικῶν εἶναι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἐλεύθερου χρόνου τῆς Κυριακῆς. Καὶ αὐτὸ ὁμῶς εἶναι ἀντιπαιδαγωγικὸ καὶ διανοητικὰ ἀνθυγιεινόν. Τὰ παιδιά πρέπει νὰ ἔχουν ἐλεύθερη τὴν Κυριακὴν γιὰ νὰ ξεκουραστούν, νὰ ἀναπνεύσουν ἀτμόσφαιρα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ μονότροπὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ σχολείου. Ἡ γενικὴ ὁμῶς ἄποψη, ἢ καὶ σπουδαιότερη, εἶναι ὅτι ὅλα τὰ παραθρησκευτικὰ καὶ παραπολιτικὰ σωματεῖα ἀποτελοῦν διαλυτικὰ καρκινώματα καὶ δείχνουν ὅτι ὁ ὀργανισμὸς δὲν εἶναι ὑγιής.

33. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴν.

Α' Ἡ χρησιμοποίησις τῆς θρησκείας ὡς ἐθνικοῦ γνωρίσματος

Ἡ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις δὲν πρέπει νὰ ἀναμιγνύεται μὲ τὴν πολιτικὴν. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία προσέφερε ὕψιστες ὑπηρεσίες στὸ ἔθνος μας καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ χρειασθῇ νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ἀποτελῇ καὶ στὸ μέλλον ἓνα ἀπὸ τοὺς φορεῖς τοῦ πνεύματος τῆς Ἐθνικῆς μας Κοινότητος· καὶ μάλιστα στὴν περίπτωσι ποῦ ἤθελε πραγματοποιηθῇ πολιτικὴ Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα· ἤδη στίς ΗΠΑ δίδει στοὺς ἀπογόνους τῶν μεταναστῶν μας ἓνα γνῶρισμα καὶ ἓνα δεσμό. Ὁ λαὸς μας εἶναι ὀλιγάριθμος καὶ γιὰ αὐτὸ ἢ θρησκεία καὶ ἢ γλῶσσα θὰ εἶναι σὲ μᾶς πάντοτε χρήσιμες ὡς ἐθνικὰ γνῶρισμα καὶ φυλετικὸς σύνδεσμος. Δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ μᾶς διαφεύγῃ ὅτι ἂν σὲ παλαιότερους χρόνους βοήθησε ἢ διάκριση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐθνικὴν ἐνότητα, σ' αὐτὸ συνετέλεσε καὶ τὸ ὅτι ὁ λαὸς εἶχε τότε ἐκκλησιαστικὴ εὐλάβεια, μὲ τὸν τρόπο του δέβαια. Σήμερα ποῦ ἡ γενικὴ πνευματικὴ μόρφωσις ἀνέρχεται διαρκῶς, γιὰ νὰ ὑπάρχῃ αὐτὴ ἢ εὐλάβεια, χρειάζεται καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ χονδρεῖδη κατῆχησις ποῦ παρέχεται στὰ σχολεῖα μας μὲ τίς δεισιδαιμονίας τῆς καὶ τίς ἀντιφάσεις τῆς.

Μπορεῖ ἄραγε νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ ὀρθοδοξία ὡς διακριτικὸ ἐθνικὸ μας γνῶρισμα, χωρὶς νὰ κακομεταχειρισθῶμε τὴ θρησκεία

αναμιγνύοντάς την στην πολιτική πραπαγάνδα; Ὑπάρχει δηλαδή ἀρκετὸς διαφορισμὸς μεταξύ τοῦ πνεύματος—ὄχι μόνο τοῦ τυπικοῦ— τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῶν ἄλλων Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν; Ἴσως, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὸν καθολικισμό. Ἡ σκέψη μου αὐτὴ δὲν ἀπορρέει ἀπὸ θεολογικὲς γνώσεις, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴν διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο θρησκειῶν ποὺ εἶναι σαφῆς στὸν κοινὸν ἄνθρωπο. Ἡ δική μας θρησκεία—ἀκριθέστερα ἢ Ἐκκλησία μας—εἶναι περισσότερο λαϊκὴ, λιγότερο φανατικὴ. (Θὰ μπορούσα νὰ παραθέσω ἕνα ἐπιχειρήμα παρμένο ἀπὸ τὴν «Εἰδικὴ Διδακτικὴ», ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐτυμολογικὴν διαφορὰ μεταξύ τῶν λέξεων RELIGIO καὶ ΘΡΗΣΚΕΙΑ. «Ἡ λατινικὴ λέξη RELIGIO=θρησκεία, παραγομένη ἐκ τοῦ RE + LEGERE, τὸ ὅποῖον ἔχει τὸ αὐτὸ θέμα μὲ τὸ ὀμηρικὸν ἀλέγω, ἀλεγίζω σημαίνει νὰ φοβῆσαι κάτι. Θρησκεία δηλαδή κατὰ τὴν λατινικὴν ἀντίληψιν εἶναι φόβος. Ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ λέξις θρησκεία, ἐκ τοῦ θεραπεύω, θεραπεία, σημαίνει πηγαίνω πρὸς τὸν Θεὸν μὲ φιλικὴ διάθεση, διὰ νὰ τὸν ἐξυπηρετήσω»). Δὲν πρέπει ὅμως οἱ σκέψεις αὐτὲς νὰ μᾶς παρασύρουν στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἀπαραίτητη στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ πατριωτισμοῦ. Θὰ ἦταν ἀπαγορευτικὸς ὁ συλλογισμὸς, ὅτι γιὰ μᾶς παραμένει ἀκόμα ἀπαραίτητος ὁ τυφλὸς θρησκευτικὸς φανατισμὸς σὲ μιὰ ἐποχῇ, ποὺ οἱ ἄλλοι εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἀγωνίζονται καί, ὅταν χρειάζεται, πολεμοῦν κινούμενοι μόνο ἀπὸ τὴν πολιτικὴν των συνείδηση καὶ ἀπὸ αἰσθηματικὴν προσωπικὴν ἀρετῆς καὶ ἀτομικοῦ καθήκοντος.

Ὅταν ἄρχισε ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἴδρυση Ἑβραϊκοῦ κράτους, εἶχε προβληθῆ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τοὺς Ἑβραίους συνδέει κυρίως ἡ θρησκεία των. Τότε ὁ Ἀϊνστάϊν σ' ἕνα του γράμμα πρὸς τὸν Ὑπουργὸν Hellbach ἔγραψε: «Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι μιὰ Κοινότητα αἵματος καὶ παράδοσης, στὴν ὅποιαν ἡ θρησκεία δὲν εἶναι καθόλου τὸ μόνο συνδετικὸ στοιχεῖο».

Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ στὴν πολιτικὴν μπορεῖ καὶ νὰ βλάψῃ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους καὶ γιὰτὶ ὁ λαὸς, πιστεύοντας ὅτι θὰ ἔλθῃ νὰ τὸν σώσῃ Θεὸς βοήθεια, δὲν θὰ ἀποφασίζῃ νὰ προσπαθῆσῃ καὶ νὰ διακινδυνεύσῃ.

Δὲν πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ λησμονοῦμε, ὅτι ἐνῶ ὁ πόλεμος μὲ τὰ μηχανικὰ ὄπλα γίνεται ὄλο καὶ περισσότερο τεχνικὴ ὑπόθεσις, ἡ

ύψηλή παιδεία γίνεται τώρα επίσης ένα από τὰ ισχυρότερα ὄπλα αὐτοσυντήρησης στὸν εἰρηνικὸν ἀνταγωνισμὸ ἐπικράτησης μεταξὺ τῶν λαῶν. Ὡς πολεμικὸ ὄπλο ἡ παιδεία εἶναι σήμερα ὅ,τι ἄλλοτε ἦταν ὁ τυφλὸς φανατισμὸς. Ἐπὶ πλέον ὕψηλὴ ἐθνικὴ παιδεία κάνει τοὺς ἀνθρώπους περισσότερο ὑπερήφανους, ἐπομένως περισσότερο ἐπίμους στὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας.

Β'. Ἡ Θρησκεία στὴν πολιτειακὴ ὀργάνωση

Σχετικὰ μὲ τὰ πολιτειακὰ ζητήματα, ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι ἡ Χριστιαν. Θρησκεία, ὅπως ἀναπόφευκτα διδάσκεται στὸ σχολεῖο, εἶναι γιὰ μιὰ περιορισμένη ἀντίληψη θρησκεία κομμουνιστικὴ στὸ πεδίο τῆς κατοχῆς καὶ διανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Γιὰ τὸν Χριστό, τοὺς πρωτοχριστιανούς—καὶ σήμερα γιὰ τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ γιὰ μερικοὺς ἄλλους—ὁ ὕλικὸς πλοῦτος πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τὸ κυριώτερο κέντρο τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν πλατωνικὴ Φιλοσοφία τὸ ἴδιο. Στὴ Σπάρτην ἐπίσης. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει γενικὰ στὴ δική μας κοινωνία.

Σὲ μιὰ στοιχειώδη κοινωνία ἡ κομμουνιστικὴ ἀρχὴ στὴν ἰδιοκτησία δὲν εἶναι ἀνεφάρμοστη, ὑπὸ τὸν ὄρον πάντοτε ὅτι θὰ θυσιασθῆ σὲ μεγάλο μέτρο ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης. Στὴν κοινωνία, ποὺ ἔχει περάσει ἀπὸ μακρὰν ἐξέλιξη, ἀκόμα περισσότερο, ὁ κομμουνισμὸς δὲν κατῴρθωσε νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ κομμουνιστικὴ ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ συνυπάρξῃ μὲ τὴν πνευματικὴν ἐλευθερία. Ἀνεξάρτητα δὲ ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη στέρηση τῆς ἐλευθερίας πρέπει νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι καὶ ἀπλῶς καὶ μόνο ἡ ὁμοιομορφία, ἡ ὁποία συνδέεται τόσο στενὰ μὲ τὴν κομμουνιστικὴ ὀργάνωση, τοῦλάχιστο στὴ σημερινή της ἀνεξέλικτη μορφή, ἀδικεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως—καίτοι σὲ πολὺ μικρότερο βέβαια βαθμὸ—καὶ στὴ δική μας κοινωνία, ὅπου ἓνα ἀπὸ τὰ σηρίγματα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος εἶναι ἔμμεσα περιορισμένη. Ἐπὶ πλέον ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος, μὴ ἔχοντας—ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ ἀπορροφᾶται ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα—οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία, κρίσεται ὑποχρεωμένος νὰ δουλεύῃ στὸν προσωπικὸν κάτοχο τοῦ ὕλικου πλοῦτου. Ἡ ὑστέρηση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στὸ πεδίο τῆς πνευματικότητος εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἀφιέρωση τῆς δραστηριότη-

τάς του στην αύξηση τῆς περιουσίας του. Ἡ κατάσταση αὐτὴ τῆς οικονομικῆς ἀνισότητος, φθάνει γιὰ μερικούς, στὶς πτωχὲς χώρες, στὴ στέρξη τῶν πάντων, στὴ σωματικὴ καί, ὡς ἐπακόλουθο, καὶ στὴν ἠθικὴν ἀθλιότητα.

Ἡ ἐκμετάλλευση τῆς θρησκείας στὴ σχολικὴ παιδεία ὡς ὄπλου ἐναντίον τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι καὶ ἀτόπημα θεωρητικὸ καὶ σφάλμα μεθόδου. Οἱ θρησκευεῖς ἔχουν ὑποστῆ μεγάλη κακομεταχείριση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα. Σὲ πολὺ μακρότερος χρόνους οἱ Θεοὶ ἦσαν Θεοὶ τῆς φυλῆς ἢ τῆς Πόλεως· «ιδιόκτητοι» Θεοί. Γιαυτὸ τοὺς χρησιμοποιοῦσαν ὡς πολεμικὸ λάβαρο στὶς πολεμικὲς των συγκρούσεις. Δὲν εἶναι δυστυχῶς εὐκόλο νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὴν παράδοση αὐτὴ, τόσο φανερά, ὅσο καὶ παράλογα, ἐγωϊστικὴ. Αὐτὸ ὑποβιάζει τὴ θρησκεία. Ἀλλὰ δὲν συμβιβάζεται καὶ μὲ καμμιὰ λογικὴ ἢ συνέχιση τῆς διακριτικῆς Θεϊκῆς εὐνοίας ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν Ὀμηρικῶν ἡρώων.

Ὁ πολίτης πάντοτε, ὅπως καὶ τώρα, ὄφειλε μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ προθυμίαν νὰ θυσιάζεται, ἂν χρειασθῆ, κατ' ἐξοχίαν γιὰ τὴν πατρίδα του. Αὐτὴ ἦταν καὶ εἶναι—καὶ δίκαια—τὸ ἱερώτερο. Τὰ ὄπλα τοῦ πολέμου ὑπὲρ πατρίδος ἦσαν ἱερά· καὶ ἡ θρησκεία, ποὺ ἦταν ἀκόμα κοντὰ στὴν πρώτη πηγὴ τῆς, στὴ δεισιδαιμονία, ἔπαιρνε μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς πατρίδας τὴν ἱερότητα, ποὺ δὲν εἶχε τὴν ἴδιαν ἔννοιαν μ' ἐκείνην ποὺ ἐφαρμόζομε σήμερον μιλιῶντες γιὰ τὴ θρησκεία· ἦταν ἄσχετη πρὸς τὸ «θρησκευτικὸ συναίσθημα» τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀποτελεῖ σήμερον τὸν πυρῆνα τῆς θρησκείας. Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι θρησκεία παγκόσμια, ἄσχετη πρὸς κάθε φυλὴ καὶ πολιτεία. Ἡ ἐξυπηρέτησις τῆς πολιτικῆς ἢ οποιασδήποτε ἄλλης σκοπιμότητος ἀπὸ τὴ θρησκεία στὴ σχολικὴ διδασκαλία γίνεται εἰς βάρος τῆς. Τὸ ἴδιο ἀσφαλῶς συμβαίνει καὶ στὴ χρησιμοποίησιν τῆς θρησκείας ὡς ὄπλου ἐναντίον τοῦ Κομμουνισμοῦ.

Ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, ἀκόμα καὶ τώρα, θρησκευτικοὶ ἡγέτες, χρησιμοποιοῦντες πρὸς τὸ συμφέρον των τὴ δύναμιν ποὺ τοὺς ἔδινε ἡ ὀργανωμένη θρησκεία, ἢ Ἐκκλησία, ἐπεχείρησαν νὰ ἀσκῆσουν πολιτικὴ ἐξουσία, σχεδὸν δὲ πάντοτε νὰ ἀσκῆσουν βασικὴ ἐπιρροὴ σ' αὐτή. Αὐτὸ συχνὰ ὠδήγησε σὲ στέρξη ὄχι μόνο τῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας καὶ κατέληξε σὲ πνευματικὸ σκότος. Κατ' ἀνάλογον τρόπο ἄλλως τε καὶ ὁ κομμουνισμὸς, τοῦ

ὁποῖου τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ ἕμμεση καὶ ἡ ἄμεση στέ-
ρηση τῆς ἐλευθερίας στὴν ἔκφραση καὶ στὸν στοχασμὸ, δὲν θὰ ἀνε-
χόταν—ἀν θὰ μπορούσε—ἔχι μόνο τὴν ὀργανωμένην θρησκεία, ἀλλὰ
καὶ τὸ νὰ στοχάζεται κανεὶς μὲ ἄλλον τρόπο παρὰ μ' ἐκεῖνον ποῦ
συμφωνεῖ μὲ τὶς βασικὰς τοῦ ἀρχές. Αὐτὸ τὸ φοβερὸ ἐλάττωμα τοῦ
κομμουνισμοῦ, ἡ ἔλλειψη ἀνοχῆς ἰδίως στὴ σκέψη, δὲν μπορεῖ νὰ
γίνη δεκτὸ στὸν δικὸν μας πολιτισμὸ, δὲν πρέπει δὲ φυσικὰ καὶ νὰ
καλλιεργῆται στὸ σχολικὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.

Ἡ Ἐκκλησία γὰρ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴ «συνέχειά της», πρέπει
νὰ μεταβληθῆ σὲ ὀργάνωση. Συχνὰ γίνεται μιὰ παραπολιτικὴ ἢ καὶ
πολιτικὴ ὀργάνωση. Κάθε ὀργάνωση ἔχει ὡς τόσο μιὰ μερικότητα.
Εἶναι φανερὸ ὅτι κάθε μερικότητα μᾶς περιορίζει. Ἡ θρησκεία
ὅμως πρέπει νὰ βοηθῆ τὸν ἄνθρωπο νὰ βγαίνη ἔξω ἀπὸ κάθε μερι-
κότητα. Ἡ θρησκεία, πρέπει νὰ τὸν βοηθῆ νὰ ὑψώνεται ὅσο τοῦ
ἐπιτρέπουν οἱ δυνατότητές του χωρὶς προκαταλήψεις. Ὁ ἐσωτερικὸς
κόσμος τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ μένῃ ἔξω ἀπὸ τοπικὰ καὶ χρονικὰ
ὄρια.

Ἐπάρχουν ἄλλα μαθήματα, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι ἡ καλ-
λιέργεια τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀφοσίωσης στὴν ἀρετὴ, τὴν πατρίδα,
τὴν ἐπιστήμη, στὸ πολίτευμα. Τὸ μάθημα ὅμως τῆς θρησκείας πρέ-
πει νὰ ἀνοίγῃ μιὰ διέξοδο στὸν στοχασμὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξάρτητα
ἀπὸ ὅλα αὐτά. Πρέπει μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ εὐλάβεια νὰ προσ-
εγγίζωμε τὸ θέμα τῆς θρησκείας. Ἡ συνεχὴς χρῆση ὁποιουδήποτε
πράγματος μᾶς κάνει νὰ μὴ δίνωμε πλέον σ' αὐτὸ καμμιά βαθύτερη
σημασία. Ἡ μεγάλη χρῆση φέρνει τὴ μεγάλη φθορά. Καὶ ἔτσι πολ-
λοὶ ἀπὸ ἐκείνους ποῦ—εἴτε ἐπαγγελματικά, εἴτε ἀπὸ κάποια ψύ-
χωση—ἀσχολοῦνται διαρκῶς μὲ τὰ θρησκευτικὰ χάνουν κάθε ἱκανό-
τητα πρὸς ἀνάταση καὶ ἱκανοποιοῦνται ἀπλῶς καὶ μόνο μὲ τοὺς
τύπους. Ἡ λατρεία τῶν τύπων εἶναι κι' αὐτὴ ἓνα εἶδος εἰδωλολα-
τρείας. Στὸν ναὸ δὲν μπορούμε νὰ τοὺς ἀποφύγωμε, μπορούμε ὅμως
στὸ σχολεῖο.

34. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὴν οικονομικὴ μας ὀργάνωση.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ποῦ πρέπει νὰ εἶ-
ναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς σχετικῆς θρησκευτικῆς παιδείας, δὲν ἔχει σχέση

μέ τὸ οἰκονομικὸ μας σύστημα. Δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ χρησιμοποιηθῆται τὸ σχολικὸ θρησκευτικὸ βιβλίον γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ὁποιοῦδήποτε οἰκονομικοῦ καθεστώτος ἢ ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς μεταβολῆς, ὅπως συμβαίνει τώρα μὲ τὰ διδακτικά μας. Τέτοια διδασκαλία ὀδηγεῖ, ἰδίως στὶς πόλεις, στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, γιὰτὶ δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὶς ἰσχύουσες λαϊκῆς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὶς ἀδικίες τῆς κοινωνικῆς μας ὀργάνωσης καὶ ἐπομένως ἐξασθενίζει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὴν λοιπὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία, ἐμποδίζει στὴν καλλιέργεια θρησκευτικῆς συνειδήσης. Οἱ μαθηταὶ τῶν τελευταίων τάξεων τοῦ Γυμνασίου, ἰδίως τὰ παιδιὰ τῶν ἐργατῶν, ἐπηρεάζονται τόσο πολὺ ἀπὸ ἄλλες ἐντυπώσεις, ὥστε ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος ἀντλούμενα ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία δὲν ἀσχοῦν οὐσιαστικὴ ἐπήρεια.

Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι γενικὰ πιστεύεται, ὁ ἐργάτης εἶναι πολὺ λιγότερο θρησκός παρὰ ἡ λεγόμενη ἀστικὴ τάξη. Γιὰ τὸν ἐργάτη ἡ θρησκεία καταστὰ μᾶλλον ἀπλὸς τύπος. Ὁ κοινὸς ἐργάτης ὑπάγεται σὲ σύστημα διατίμησης, ὅπως καὶ ποικίλα ἄλλα ἀγαθὰ. Ἀκόμα δὲν λείπουν ἐντελῶς οἱ περιπτώσεις, πού—ἔμμεσα—ἀγοράζεται καὶ πωλεῖται ὅπως αὐτά. Ἀντίθετα, γιὰ τὸν χωρικὸ τὰ πράγματα εἶναι ἀπλούστερα. Πρῶτον ἡ ἀναστροφή του μὲ τὴ φύση ἀναπτύσσει σ' αὐτὸν θρησκευτικὸ συναίσθημα. Ἐπειτα ἔχοντας κάποια ἰδιοκτησία, ὄχι μόνον δὲν αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀδικημένο σχετικὰ μὲ ὅ,τι ἀκούει στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ τοῦναντίον τοῦ δίδεται ἡ ἐντύπωση, ὅτι ἡ τύχη του τὸν εὐνόησε.

Γ'. Η ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΜΕ ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ

35. *Ἡ παράδοση εἶναι ἀπαραίτητη.*

Ἀπὸ ὠρισμένες ἀπόψεις, καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴ «συνείδηση» τοῦ ἑαυτοῦ του, ὁ ἄνθρωπος γεννιέται «κενός». Τὸ κυριώτερο ποῦ πρέπει νὰ ἀπασχολήσῃ τὸν παιδαγωγό, εἶναι νὰ ὑποβάλλῃ στὸ παιδί «τί εἶναι» τὸ ἴδιο καὶ τί εἶναι τὸ περιβάλλον του. Στὸ περιβάλλον αὐτὸ τὸ σημαντικώτερο στοιχεῖο βρίσκεται στὴ φυλὴ, γιατί τὸ παιδί αἰσθάνεται αὐτόματα, ὅτι εἶναι ἓνα κομμάτι τῆς καὶ ὅτι σ' αὐτὴ βρίσκεται καὶ ἡ δική του προσωπικὴ περιπτώση. Ἄν τὸ παιδί πιστέψῃ ἕως τὰ ἐσώτατα τῆς συνείδησής του, ὅτι ἡ φυλὴ στὴν ὁποῖαν ἀνήκει εἶναι ὑπέροχη, θὰ προσπαθήσῃ φυσιολογικὰ, ἀδιάστα, νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ ὑπέρτερα χαρακτηριστικὰ τῆς, χωρὶς κἄν νὰ τοῦ ἔλθῃ ἡ ἰδέα, ὅτι αὐτὸ εἶναι καθήκον του. Ἡ ἔθνικὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία τῆς Φυλῆς, ἡ παράδοση, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα μέσα γιὰ νὰ «πλασθῇ» αὐτὴ ἡ συνείδηση. Τὸ ἔθνικὸ ἔπος, στὸ ὁποῖον ἡ παράδοση μεταφερόμενη σὲ ποιητικὴ μορφή, δηλαδὴ σὲ εἰκόνες καὶ ρυθμὸ, μεταυσιώνεται, εἶναι γιὰ τὸ παιδί ἢ πρὸς προσηγορικὴ μορφή γιὰ τὴν ἀφομοίωσίν της.

Ἄν ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι γιὰ τοὺς Ἑβραίους κἄτι παραπάνω ἀπὸ ἔθνικὸ ἔπος, ἡ «κιβωτός» τῆς φυλῆς των, γιὰ μᾶς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ἔχουν μεγαλύτερη ἀκόμη σημασία: ἡ ἀξία των βρίσκεται στὸ ὅτι ὄχι μόνο εἶναι στὴν πηγὴ τῆς ἱστορίας μας, ἀλλὰ περισσότερο στὸ ὅτι ἀποδεικνύουν σὲ πόσο ἀνώτερο πεδίο ἠθικῶν καὶ γενικὰ ἀνθρωπιστικῶν ἀντιλήψεων ζοῦσε ἡ φυλὴ μας συγκριτικὰ μὲ γειτονικοὺς πολιτισμοὺς, μῦθο ποῦ ἐκεῖνοι ἦσαν πολὺ ἀρχαιότεροι (ὅπως π. χ. ἀναφέρονται οἱ πολιτισμοὶ αὐτοὶ στὴν ἴδια τὴν Παλαιὰ Διαθήκη).

36. *Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὡς παράδοση.*

Ἡ παράδοση εἶναι ἡ συνεκτικὴ δύναμη ποῦ μεταβάλλει τὸν λαὸ σὲ Ἕθνος, τὸν σταθεροποιεῖ σὲ συμπαγῆ Κοινότητα. Αὐτὴ τὸν

δπλίζει με τήν ομαδική συνείδηση, πού είναι άπαραίτητη για τήν διάπλαση κοινών ιδανικών και για τήν αυθόρμητη συνεργασία στον άγωνά υπάρξεως.

Στό σημερινό μας σχολικό πρόγραμμα μιλώντας για παραδόσεις άναφερόμαστε συνήθως στις «Χριστιανικές μας παραδόσεις». Στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού μας σχολείου τήν παράδοση τώρα αντιπροσωπεύει κυρίως ή Παλαιά Διαθήκη: ή Ιστορία και ή ήθική των Έβραίων ένός μεγάλου λαού, αλλά έντελώς διαφορετικού από τον δικόν μας. Στήν παράδοση αυτή εισάγεται τό παιδί από τήν Γ' Δημοτικού. Αυτό είναι έκπληκτικό τουλάχιστο για μās τους Έλληνες.

Στήν κλασσική Ελλάδα τήν παράδοση άποτελοῦσαν τά Όμηρικά έπη. Νομίζω ότι θάπρεπε νά γυρίσωμε σ' εκείνη τήν προτίμηση. Τό ότι στην έποχή του τόσο μεγάλου πολιτισμού θεωρούσαν τά έπη εκείνα χρήσιμα και διδακτικά είναι τό μεγαλύτερο έπιχείρημα. Η άπαγγελία των με συνοδεία αυλού και κιθόρας στο Ώδεϊτο (του Περικλέους) κάτω από τήν Ακρόπολη άποτελοῦσε τήν κατακλειδα τής μεγάλης εορτής των Παναθηναίων. Η Παλαιά Διαθήκη θά μπορούσε νά διδάσκεται ως φιλολογικό ή ιστορικό μάθημα, άνεξάρτητα από τή δική μας παράδοση, άνεξάρτητα μάλιστα και από τή θρησκεία μας.

Στά Όμηρικά έπη δέν θά βρούμε βέβαια τά σημερινά ήθη και έθιμα, ούτε τις σημερινές μας θρησκευτικές αντίληψεις. Μέσα όμως στα έθνικά αυτά έπη υπάρχει πάντα ο χαρακτήρ τής φυλής και οι βασικές ιδέες και έπιταγές τής ήθικής για τις επιδιώξεις σσες αξίζουν τον κόπο και τον κίνδυνο, οι άπόλυτες αξίες.

37. Η μορφωτική δύναμη των Όμηρικων επών.

Παραθέτω μερικά άποσπάσματα από τό κλασσικό βιβλίο του συγχρόνου καθηγητού Werner Jaeger «ΠΑΙΔΕΙΑ» για τις έννοιες πού συναντούμε στα Όμηρικά έπη και τον τρόπο τής έκφρασής των.

«Ό Όμηρος είναι ο πρώτος και ο μεγαλύτερος δημιουργός τής ζωής και του χαρακτήρος των Έλλήνων...»

»Η Τέχνη μόνο κατείχε τά δύο ουσιώδη συστατικά τής παιδευτικής επίδρασης—παγκόσμια έννοια και άμεση έλξη...»

»Έτσι ή ποίηση πλεονεκτεί και άπέναντι τής παγκόσμιας δι-

δασκαλίας τῆς ἀφρημένης λογικῆς καὶ ἀπέναντι τῶν τυχαίων γεγονότων τῆς ἀτομικῆς πείρας. Εἶναι περισσότερο φιλοσοφικὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ (ἂν μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσωμε τὸ περίφημο ἐπίγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλη σὲ εὐρύτερη ἔννοια), ἔχει ὅμως συγχρόνως περισσότερη ζωὴ χάρις στὴ συμπυκνωμένη πνευματικότητά με τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται στὴν πραγματικὴ ζωή...

» Τὰ Ἑλληνικὰ ἔπη ἐκφράζουν μὲ ἀπαράβλητο βάθος καὶ πληρότητα τὴν γνώση τῆς αἰώνιας ἀλήθειας καὶ τῆς μοίρας, πού εἶναι τὸ δημιούργημα τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς· τῆς ἐποχῆς πού δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστραφῆ ἀπὸ ὁποιαδήποτε πρόοδο τῆς (μικρο) ἀστικῆς κοινωνίας.

» Ὁ Ὅμηρος πού βρίσκεται στὸ κατῶφλι τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἔγινε ὁ δάσκαλος ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος.

» Στὴν Ὀμηρικὴ ἀριστοκρατία, μὲ τὶς ὑψηλές της παραδόσεις καὶ τὰ πολὺ ἀπαιτητικὰ μέτρα, τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη βρῆκαν μιὰ ἐκφραση τῆς ἀνώτερης ζωῆς τοῦ πνεύματος...

» Τὸ πνεῦμα πού δίδει ζωὴ στὴν Ἰλιάδα εἶναι τὸ πάθος καὶ ἡ ἡρωϊκὴ μοῖρα τοῦ θανάτου στὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ὀδύσεια ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἠθικὴ μιᾶς τάξης ἀριστοκρατικῆς. Ἡ κοινωνία πού ἔφτιασε αὐτὴ τὴ ζωὴ δὲν ἐπέζησε φυσικά. Ἡ φυσιγνωμία της ὅμως, ὅπως τὴν ἐπεξεργάσθηκε ὁ Ὅμηρος, ἔμεινε καὶ ἀποτελεῖ τὴ βάση ὅλου τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Hölderlin εἶπε: «ἐκεῖνο πού διαρκεῖ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ποιητοῦ» καὶ οἱ λέξεις του ἐκφράζουν τὸν νόμο πού κυβερνᾷ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας.

» Τὸ ἀρχέτυπο Ἑλληνικὸ ἰδεῶδες στὴν ποίηση βασίζεται στὸν ἄλυτον δεσμὸ μεταξὺ ποίησης καὶ μύθου (πού εἶναι ἡ παράδοση μεγάλων πράξεων τῶν ἀρχαίων). Ἀπ' αὐτὸ πηγάζει τὸ κοινωνικὸ λειτουργημα τοῦ ποιητοῦ: δάσκαλος καὶ ἔως ἓνα βαθμὸ κατασκευαστῆς τῆς Κοινότητος.

» Ἡ ἐπικὴ ποίηση ξεχωρίζει, μέσα σ' ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη τοῦ λόγου, χάρις στὴν τάση της νὰ ἐξιδανικεύη (πρᾶγμα πού συνδέεται μὲ τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὰ ἡρωϊκὰ θέματα)...

» Τὰ ἔπη εἶναι ἡ ρίζα ὁλόκληρου τοῦ ἀνώτερου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ...

» Ὑποστηρίζεται μάλιστα, ὅτι ἡ θεώρηση τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν πρέπει νὰ γίνεταί ἀπὸ τὴν ἠθικὴν πλευρά...

» Τὸ ἔργο του (τοῦ Ὀμήρου) δείχνει πῶς θεωροῦσε τὸν πόλεμο : ὡς τὴν πάλη μεταξὺ ἡρώων γιὰ τὴν ὑψιστὴν ἀρετὴ. Καὶ ὄχι μόνον Ἑλλήνων ἡρώων : ἀντίπαλός των ἦταν ἔθνος ποῦ ἀγωνιζόταν νὰ σώσῃ τὴν ἐλευθερίαν του καὶ τὴν πατρίδα του. «Εἰς οἰωνὸς ἀριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης» εἶναι τὰ λόγια ποῦ βάζει ὁ Ὀμηρος στὸ στόμα ὄχι ἐνὸς Ἑλλήνου, ἀλλὰ τοῦ μεγαλύτερου ἥρωος τῶν Τρώων, ποῦ παρουσιάζεται τόσο βαθύτερα καὶ ἀληθινότερα ἀνθρώπινος, γιὰτὶ πεθαίνει στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν πατρίδα του...

» Τὸ ἔπος... δίδει στὸν ποιητὴ μιὰ νέα θέση ὡς ἐκπαιδευτοῦ στὴν ἀνώτατη σημασίαν τοῦ ὄρου...

» Οἱ ἀρχαῖοι κριτικοὶ τόνισαν αὐτὴν τὴν ἐκλογὴν καὶ τὴν θαύμασαν. Χάρις σ' αὐτὴν τόσο ὁ Ἀριστοτέλης ὅσο καὶ ὁ Ὀράτιος ἀποκαλοῦν τὸν Ὀμηρὸν ὄχι μόνον κατ' ἐξοχὴν ἐπικὸν ποιητὴν, ἀλλὰ τὸ ὑψηλότερον δεῖγμα ποιητικῆς δυνάμεως καὶ ἐμπειρίας.

» Μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀρετὲς τοῦ Ὀμηρικοῦ ἔπους εἶναι ὅτι παρουσιάζει τοὺς ἀνθρώπους ὅπως εἶναι : Παρ' ὅλο ποῦ ἔχουν μεγάλη ἐλαττώματα, μποροῦν συγχρόνως νὰ ἔχουν καὶ μεγάλες ἀρετὲς... Ὁ Ἀγαμέμνων εἶναι ἐπηρμένος ὅταν διαπράττῃ τὴν πρώτην προσβολὴν καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς μὲ τὴν σειράν του φλέγεται ἀπὸ τὴν Ἄτην. «Δὲν ξέρει πῶς νὰ ὑποχωρήσῃ» μένει ἐπίμονα προσκολλημένος στὴν ὀργὴν του καὶ ἔτσι ὑπερβαίνει τὰ ὅρια ποῦ ἐπιτρέπονται στοὺς θνητούς. Καὶ οἱ συνέπειες τῆς ὀργῆς του εἶναι πολὺ μεγαλύτερες. Ὁ ἴδιος, ὅταν εἶναι ἀργὰ πλέον, μιλάει μετανιωμένος, γιὰ τὴν κακοῦργο τυφλότητά του καὶ καταρᾶται τὴ δύσθυμην μνησικακίαν, ποῦ τὸν ἔκαμε νὰ μὴ φανῇ πιστὸς στὴν ἡρωϊκὴν του ἀποστολήν, ... Ἀπὸ βαθεῖαν πνευματικὴν ἀναγκαιότητα οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν ὅτι ἡ ὑψιστὴ αὐτοέκφρασις βρίσκεται στὴν ἡρωϊκὴν δράσιν, αἰσθανόνταν πόσο κακὴ εἶναι ἡ δαιμονικὴ δύναμις τῆς ἔπαρσης. Εἶδαν ὅτι ἡ δύναμις βρίσκεται στὴν αἰώνια ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς θέλησις καὶ τῶν πράξεων, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἀσιατικὴ φαναλιστικὴ σοφία, καμπτομένη ἐμπρὸς στὴ δαιμονικὴ αὐτὴ δύναμις, καταφεύγει στὸν ἔπαινον τῆς θεϊκῆς ἀδράνειας καὶ τὴν ἐπιθυμίαν πρὸς ἐκμηδένισιν. Ἡ μακρὰ πορεία μέσον τῆς ὁποίας οἱ Ἕλληνες ἔλαβαν συνείδησιν τοῦ προβλήματος τῆς μοίρας, ἀποκορυφώθηκε στὸ ρητὸν τοῦ Ἡρακλείτου «ἦ-

θος ανθρώπου δαίμων». Ἡ πορεία ὁμως αὐτὴ ἄρχισε μὲ τὸν ποιητὴ πού δημιούργησε τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀχιλλέως στὴν Ἰλιάδα...

» Στὴν τραγικὴ μοῖρα τοῦ Ἀχιλλέως ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ Ἰλιάδα, ἀντὶ νὰ μείνῃ ἓνα σεβασμιο λείψανο τῆς ἀρχαιότητας, γίνεται ἀθάνατο μνημεῖο τῆς ζωῆς καὶ τῶν ταλαιπωριῶν μας...

» Γιὰ νὰ πάρῃ ἐκδίκηση γιὰ τὸν φίλο του (τὸν Πάτροκλο) ξαναμπαίνει (ὁ Ἀχιλλεύς) στὸν ἀγῶνα, σκοτώνει τὸν Ἔκτορα, σώζει τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν καταστροφή, θάβει τὸν Πάτροκλο μὲ ἄγριο τυπικὸ πένθος καὶ βλέπει τὴν ἴδια μοῖρα νὰ ἔρχεται πρὸς τὸν ἴδιον. Ὄταν ὁ Πρίαμος σύρεται στὸ χῶμα ἵκετεύοντας νὰ τοῦ δόσῃ τὸν νεκρὸ τοῦ Ἔκτορος, ἡ ἀνελέγη καρδιὰ τοῦ Ἀχιλλέως λιώνει στὸ τέλος σὲ κλάμματα καθὼς σκέπτεται τὸν δικόν του γέροντα πατέρα πού, ὅπως κι' ἀπὸ τὸν Πρίαμο, τοῦ ἔχουν πάρει τὸ γιὸ του, ἔστω καὶ ἂν ὁ γιὸς του ζῆ ἀκόμα...

» Εἶναι (ὁ Ἀχιλλεύς) ὁ ἥρωας, νέος ἀκόμη, μὲ ὑπεράνθρωπη δύναμη καὶ θάρρος, πού ἀντιμετωπίζει τὴν καταδίκη του ἀπὸ τὴ μοῖρα σ' ἓνα πρόωρο θάνατο. Ἐκλέγει, ἔπειτα ἀπὸ σκέψη, τὴν ἀποτομὴ ἀνάβαση στὴν ἡρωϊκὴ δόξα παρὰ τὴν ἀδοξὴ ζωὴ τῆς εἰρήνης καὶ τῶν ἀπολαύσεων. Εἶναι ὁ πραγματικὰ «μεγαλόψυχος», ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ ὑψηλὸ πνεῦμα...

» Τὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου δλόκληρο εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ μιὰ περιεκτικὴ φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ ἀπὸ τοὺς αἰώνιους νόμους τῆς ἀνθρώπινης πορείας· ἀπὸ μιὰ φιλοσοφία πού ἔχει ἰδεῖ καὶ κρίνει κάθε γεγονός καὶ κάθε οὐσιαστικὸν παράγοντα στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου· ἐπισκοπεῖ τὸ κάθε γεγονός καὶ τὸν κάθε χαρακτήρα στὸ φῶς τῆς παγκόσμιας γνώσης καὶ τῆς αἰώνιας ἀλήθειας, πού ὑπάρχει κάτω ἀπὸ αὐτό...

» Ὁ Ὀμηρος δὲν εἶναι οὔτε νατουραλιστὴς, οὔτε ἠθικολόγος... φυσικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις εἶναι ἴσα πραγματικὲς γι' αὐτόν... Γιὰ τὸν Ὀμηρο καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες γενικὰ τὰ ἔσχατα ἠθικὰ ὅρια δὲν εἶναι ἀπλοὶ κανόνες ἠθικῶν ὑποχρεώσεων, ἀλλὰ θεμελιώδεις νόμοι τῆς ζωῆς. Στὴν αἴσθησι αὐτῆς τῆς ἔσχατης πραγματικότητος, στὴ βαθύτερη γνώσι τοῦ νοήματος τοῦ κόσμου, ἐμπρὸς στὸν ὁποῖον κάθε ἀπλὸς «ρεαλισμὸς» φαίνεται ἰσχνὸς καὶ ὑποκείμενος σὲ μερικότητα, ὀφείλει τὸ Ὀμηρικὸ ἔπος τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἐπιβολῆς του...

» Ο Όμηρος δὲν δέχεται παθητικὰ τὴν παράδοση...

» Οἱ ψυχολογικὲς καὶ μεταφυσικὲς ἀπόψεις σὲ κάθε γεγονὸς δὲν ἀλληλοαποκλείονται : τούναντίον ὁ Όμηρος θεωρεῖ ὅτι ἀλληλοσυμπληροῦνται... Τὰ δρῶντα πρόσωπα δὲν μποροῦν νὰ διακρίνουν τοὺς δαιμονικοὺς ἐξαναγκασμούς, ὅπως μπορεῖ ὁ ποιητής... Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ποιητής θεωρεῖ ὅτι οἱ Θεοὶ παίρνουν μέρος σὲ κάθε ἀνθρώπινη δράση καὶ πόνος, τὸν ὑποχρεώνει νὰ ἰδῇ τὸ νόημα, πὺ ἔχουν ὅλες οἱ ἀνθρώπινες δράσεις καὶ πεπρωμένα, νὰ βρῇ γιὰ τὸ καθένα τους μιὰ θέση στὸ γενικὸ σχεδιάγραμμα τοῦ κόσμου καὶ νὰ χρησιμοποίησῃ γι'αὐτὰ ὡς κανόνα τὰ πιὸ ὑψηλὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ μέτρα. Ἔτσι τὸ Ἑλληνικὸ ἔπος ἔχει πολὺ πλουσιώτερη καὶ ἀντικειμενικώτερη ἀποψη τῆς ζωῆς παρὰ τὰ ἔπη τοῦ Μεσαίωvus. Μόνον ὁ Δάντης μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τὸν Όμηρον ὅσον ἀφορᾷ τὸ βάθος τῆς προοπτικῆς. Τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ἐνέχουν τὰ σπέρματα ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτὰ βλέπομε καθαρὰ τὴν ἀνθρωποκεντρικὴ τάση, πὺ βρίσκεται σὲ τόση ἀντίθεση πρὸς τὴν θεομορφικὴ φιλοσοφία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν. Στὴν τελευταίαν αὐτῇ ὁ Θεὸς εἶναι τὸ κύριο δρῶν πρόσωπο καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλῶς τὸ ὄργανο ἢ τὸ ἀντικείμενο τῆς θείας δράσης. Ὁ Όμηρος ἀποδίδει ἀποφασιστικὰ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ μοῖρα του τὸν κύριο ρόλο.

» Καθὼς μελετοῦμε σήμερα τὸν Όμηρον, δὲν μποροῦμε νὰ μὴ θαυμάσωμε βλέποντας ὅτι ὅλες οἱ χαρακτηριστικὲς ἑλληνικὲς δυνάμεις, οἱ τάσεις πὺ ἀναπτύσσονται μέσα σ' ὅλη τὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία, εἶναι ἤδη καταφανεῖς στὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου... Τὰ βαθύτερα αἷτια βρίσκονται στὰ ἄλυτα μυστικὰ κληρονομικότητα, αἵματος καὶ γένους... Ὁ παράγων αὐτὸς τῆς φυλῆς καὶ τῆς ἐθνικότητος, πὺ μποροῦμε νὰ τὸν αἰσθανθοῦμε μὲ τὴ διαίσθηση, ὄχι μὲ τὴ λογικὴ, συνεχίζεται κατὰ περιέργον τρόπο ὁ ἴδιος μέσα σ' ὅλες τὶς ἱστορικὲς μεταβολὲς τοῦ πνεύματος καὶ τὶς ποικίλες παλίρροιες τῆς τύχης (στὴν Ἑλλάδα). Θεωρῶντας τὸν παράγοντα αὐτὸν δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμοῦμε τὴν τεράστια ἐπίδραση πὺ εἶχε στὴν μετέπειτα Ἑλλάδα ἡ δημιουργία ἀπὸ τὸν Όμηρον ἑνὸς πλήρους ἀνθρώπινου κόσμου. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἦταν τὸ πρῶτο ἔργο τῆς πανελληνίας συνείδησης : ἔκαμε γιὰ πρώτη φορὰ συνειδητὸ στοὺς Ἕλληνας ὅτι ἦσαν ἕνα ἔθνος· καὶ ἔτσι ἔβαλε ἀνεξάλειπτη σφραγίδα σ' ὅλον τὸν κατόπιν Ἑλληνικὸ πολιτισμό».

38. Ἡ Τέχνη στοῦ ἔπος.

Τὰ Ὀμηρικά ἔπη καί γενικά ἡ ποίηση δὲν εἶναι οὔτε ἀκριβῶς φιλοσοφία, οὔτε θεθαίως περιγραφή ἠθῶν καί ἐθίμων ἢ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι γιά νά μιμηθῆ ὁ ἀναγνώστης. Εἶναι μᾶλλον Τέχνη, μέ τήν ἔννοια τῆς προσπάθειας νά συλλάβωμε τήν οὐσία τῆς αἰώνιας ἀλήθειας. Ἡ Τέχνη δὲν ζητεῖ νά ἐπιβάλῃ τήν πολιτική ἢ τήν κοινωνική ἠθική μιᾶς ὠρισμένης ἐποχῆς· δημιουργεῖ μέσα σέ πολὺ εὐρύτερα πλαίσια· ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ «νεομισμένου» καί ἀναζητεῖ γενικώτερες καί ὑψηλότερες ἀλήθειες μέσα στά «πρῶτα» στοιχεία τῆς ζωῆς.

Ἡ ἠθική σέ κάθε στιγμή ἐπηρεάζεται ἐντελῶς σχεδὸν ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί ἀκόμη ἀπὸ κληρονομημένες ιδέες, μόλο πού ἀντιστοιχοῦν στίς ἀνάγκες μιᾶς περασμένης πλέον ἐποχῆς. Ἡ Τέχνη μπορεῖ νά ἀπαλλαγῆ ἀπὸ αὐτὲς τίς δεσμεύσεις, νά εἶναι ἀνεξάρτητη· καί ἔτσι συντελεῖ στοῦ νά ἀπαλλαγῆ καί ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τήν περιωρισμένη χρονικά θεώρηση τῶν πραγμάτων καί ὑποβάλλει σ' αὐτὸν ἕναν ὠραιότερον καί βασικά ἠθικώτερον κόσμον· καί μέ τὸν καιρὸ κατορθώνει ὥστε νά τροποποιήσῃ ὁ ἄνθρωπος τίς ιδέες τοῦ ἀφοῦ θά τὸν ἔχη παρασύρει πρὸς τὴ δική της ἀνώτερη καί γενικώτερη θεώρηση.

Κάθε ἄνθρωπος, πού μπορεῖ νά ἀκολουθήσῃ ἕνα «συλλογισμό», τὴν ἐξέλιξη δηλαδὴ μιᾶς ζωσας σκέψης, θά παραδεχθῆ ὅτι ἡ ἠθική τῆς σημερινῆς μας κοινωνίας, ὅπως καί ἡ ἠθική τῆς κοινωνίας τοῦ Ὀμήρου, εἶναι ἀπλῶς ἕνα στάδιο ἐξέλιξης· καί ὅτι θά ἦταν ὑπεράγαν ἐγωϊστικὸ νά χρησιμοποιήσωμε τὴ δική μας ἠθική ὡς μέτρο. Γιὰ πολλὰ ἄλλα ὄχι μόνο μποροῦμε, ἀλλὰ καί πρέπει νά παίρνωμε ὡς μέτρο τὸ παρόν. Γιὰ τὴ θρησκεία ὁμως καί ἄλλες ιδέες, πού παραδεχόμεστε ὅτι θά ἰσχύσουν γιά ἑκατομμύρια χρόνια ἀπὸ σήμερα, γιά ιδέες πού ἀναφέρονται σὲ αἰώνιες ἀλήθειες, θά ἦταν μᾶλλον γελοῖο νά πέρνωμε τοὺς ἑαυτοὺς μας ὡς μέτρα.

39. Ἡ διδακτικὴ ἀξία τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ὅταν λέμε ὅτι τὰ Ὀμηρικά ἔπη εἶναι «διδακτικά», κνεῖς βέβαια δὲν ὑπονοεῖ, ὅτι οἱ νέοι θά ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν ὅλες τίς πράξεις τῶν ἡρώων, ἀκριβῶς ὅπως δὲν ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ θρησκευόμενοι σήμερα πρέπει νά ἀκολουθήσουν τὸν κανόνα τῆς ἀπο-

χῆς» ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ τὶς νηστεῖες· ὅπως ἡ εὐγενὴς ὀλυμπιακὴ ἰδέα τοῦ συναγωνισμοῦ δὲν μᾶς παρασύρει στὴν ὑπερβολὴ ἑνὸς ὑπερτροφικοῦ σώματος καὶ στὴ ζωώδη μορφὴ τῶν παλαιστῶν καὶ τῶν πυγμαίων.

Ἡ ἀνυπέρβλητὴ ἀξία τοῦ Ἑλληνικοῦ παραδείγματος βρίσκεται στὴ γενικότητά του, στὸν προσανατολισμὸ του καὶ στὸ ὅτι ἡ φιλοσοφία του δὲν ἦταν ποτὲ στατική, δὲν εἶχε ποτὲ «καταλήξει». Ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ποιηταὶ ἔδιναν νέες πλευρὰς τοῦ «Θεοῦ». Τὸ ἀποτέλεσμα τότε—ὅπως καὶ μὲ τοὺς σημερινοὺς φιλοσόφους—ἦταν νὰ γίνεταί ὁ ἄνθρωπος ἱκανὸς νὰ ἐμβαθύνῃ, νὰ κατανοῇ ὅλο καὶ κατὰ περισσότερο ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ οὐσία, τὴν πρώτη αἰτία. Στὴ μεγάλη Ἑλληνικὴ ἐποχὴ ὅπως καὶ σήμερα, ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας, ὅχι ἡ ἀλήθεια μιᾶς ὀρισμένης στιγμῆς, ἡ πορεία πρὸς τὰ ἔμπρός, συγκεντρώνει τὴ φιλοδοξία τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἔρευνα, ὅχι ἡ πίστις· τὸ ἀντίθετο τοῦ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα».

Χίλια χρόνια πρὶν ἐπιβληθῇ μὲ αὐτοκρατορικὴ διαταγὴ στὰς Ἀθήνας ὁ Χριστιανισμὸς, Ἑλληνεὶς φιλόσοφοι εἶχαν ἀρχίσει τὴν ἐπίκρισιν τῆς ἐλευθεριότητος στὴν ἠθικὴν τοῦ Δωδεκαθέου καὶ μολταῦτα τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη δὲν ἔπαυσαν ποτὲ νὰ θεωροῦνται ὅτι εἶχαν χάσει ἀπὸ τὴ διδακτικὴν τῶν δυνάμην. Στὴ θρησκεία ὑπάρχει ἡ μορφὴ τῆς σὲ μιᾶ ὀρισμένη ἐποχῇ· ὁ τύπος, τὸ δόγμα, ἡ ἐπίσημη, ἡ «πολιτικὴ» θρησκεία· ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ βαθύτερον πνεῦμα τῆς. Ἡ θρησκεία ποὺ γιὰ τὸν λαὸν ἔχει μιᾶ ἀπλὴ καθωρισμένη ἔννοια, ἀποχτᾶ γιὰ τὸν μορφωμένον ἔννοια φιλοσοφικὴν, ποὺ διαφέρει γιὰ τὸν καθένα μας, γιὰτὶ ὁ «σκεπτόμενος» ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ δέχεται εἰλικρινῶς τὸ δόγμα ὡς μέλος μιᾶς «κοινωνίας», τοῦ εἶναι ἀδύνατον ὅμως νὰ πιστεύσῃ, παρὰ «σ' ἐκεῖνο μόνο, ποὺ ὁ ἴδιος κατανοεῖ».

40. Τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη σχετικὰ μὲ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία στὸ σχολεῖο.

Ὅταν σκεπτόμαστε πάνω σὲ αἰώνιες ἀλήθειες, πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ μένη ἡ σκέψις μας ἔντιμη, εἰλικρινὴς, ἔξω ἀπὸ τὴν συμβατικότητα. Θέλομε ἄραγε νὰ γίνουσι τὰ παιδιὰ μας ὅπως ἀκριβῶς διδάσκει ἡ χριστιανικὴ θρησκεία; Ὅχι βέβαια. Θέλομε ὅμως

νά έμποτισθοῦν μὲ τὶς βασικὲς τῆς ἔνοιες π. χ. ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν ὕλη κ.λ.π. Ἄσφαλῶς θέλομε ἐπίσης νά έμποτισθοῦν τὰ παιδιὰ μας καὶ μὲ ἄλλες βασικὲς ἔνοιες, ποὺ δὲν βρίσκομε στὴν χριστιανικὴ θρησκεία, π. χ. «αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ἀμείνονα ἔμμεναι ἄλλων». Ἄν λοιπὸν μένωμε εὐλικρινεῖς στὴ σκέψη μας, θά πεισθοῦμε μᾶλλον, ὅτι συμφέρει ἡ σύγχρονη διδασκαλία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, καίτοι δὲν συμφωνοῦν πάντα μὲ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Ἰδανικὸ τῆς τελευταίας αὐτῆς εἶναι ἡ καλωσύνη τῆς θρησκείας τοῦ Ὀμήρου ἢ ὠραιότητα, ἢ ἀνδρεία. Οἱ λέξεις: ἀρετὴ, καλός, ἀγαθός, ... παίρνουν διαφορετικὴ σημασία, ἀλλὰ ἀναφέρονται πάντα σὲ ιδιότητες ἐξ ἴσου πολῦτιμες.

Τὸ οὐσιῶδες εἶναι τὸ θρησκευέσθαι. Καὶ ἀκόμα ἔχει μεγάλη σημασία, κατὰ πόσον ἓνας λαὸς βελτιώνει μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὶς θρησκευτικὲς του ἀντιλήψεις. Ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη συνάγεται, ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ ἀπὸ τὴ σημαντικὴ διαφορὰ ποῦ, σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία, ὑπάρχει μεταξὺ Ἰλιάδας καὶ Ὀδύσειας, βλέπομε πόση πρόοδος εἶχε γίνεῖ μέσα σὲ λίγα χρόνια ἀναφορικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ Θεοῦ ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων. Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων προχωρεῖ ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν ἀψύχων καὶ τὶς ἀνθρωποθυσίες πρὸς τὴν ποίηση καὶ τὴ λατρεία τῆς ὡμορφιάς καὶ ἀπὸ αὐτὴν πρὸς τὴ φιλοσοφία ἐπιτρέπει τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν κριτικὴ. Φυσικὰ ὁ πολὺς λαὸς καὶ τότε καὶ τώρα μένει εἰδωλολάτρης· λάτρης προσώπων, ἀντικειμένων ἢ τύπων.

Ἄς παρατηρηθῆ ἀκόμη, ὅτι ἡ γενικὴ χρησιμοποίησις τοῦ ὄρου «Θεός» στὶς δοξασίαις διαφόρων λαῶν ὀδηγεῖ σὲ σύγχυση. Οἱ Θεοὶ τοῦ Ὀμήρου εἶναι μᾶλλον πνευματοποιημένες φυσικὲς δυνάμεις μὲ ἔντονος ἀνθρώπινες ιδιότητες καὶ τέτοια ἐντύπωση κάνουν. Τὰ παιδιὰ δὲν πιστεύουν καθόλου ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπαρκτοὺς πραγματικοὺς Θεοὺς, ὅπως ἀκριβῶς δὲν πιστεύουν ὅτι ὑπάρχουν τὰ ὑπερφυσικὰ πρόσωπα ποὺ τοὺς παρουσιάζομε στὰ πρᾶμύθια. Τὰ παιδιὰ ἐντυπωσιάζονται ἀπὸ τὴ διαγωγὴ τῶν θεοτήτων αὐτῶν, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς δυνάμεις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τὶς ιδιότητες τῆς ὠραιότητος καὶ τῆς ἀσχημιᾶς... χωρὶς καθόλου νά σκεφθοῦν, ὅτι τέτοια ὄντα εἶναι ὑπαρκτὰ καὶ ἀσκοῦν δύναμη ἐπάνω μας.

41. Μειονεκτήματα τῆς ἠθικῆς τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν συγκριτικά πρὸς τὴ Χριστιανικὴ ἠθικὴ.

Βέβαια ἡ ἠθικὴ τῶν Βασιλέων καὶ τῶν ἡρώων στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ἔχει τὰ μειονεκτήματά της συγκρινόμενη πρὸς τὴν ἠθικὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἠθικὴν ἔλου τοῦ λαοῦ. Οἱ βασιλεῖς τοῦ Ὀμήρου δὲν διστάζουν νὰ προσλάβουν ὡς παλλακίδες γυναῖκες τῶν ἀντιπάλων. Πρέπει ὅμως νὰ παραδεχθοῦμε, ὅτι πάντοτε, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δαυὶδ καὶ ἕως τὸ πρόσφατο ἀκόμα παρελθόν, βασιλεῖς καὶ πρίγκηπες δὲν διακρίθηκαν γιὰ τὸν σεβασμὸ τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς τῶν ἄλλων· ἀκόμη ὅτι γενικὰ ὁ λαὸς δέχθηκε τὴν ἀσέβεια αὐτῆ τῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν. Ἡ ἀσύγκριτη ὑπεροχὴ τῆς ἠθικῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης βρίσκεται στὸ ὅτι ἀναφέρεται στὸν ὅποιοιδήποτε ἀνθρώπο—ὡς ἀνθρώπο— καὶ ὅχι στὸν ἥρωα· εἶναι ἠθικὴ τῆς ἀπλῆς ἀνθρώπινης ιδιότητος καὶ παγκόσμια. Στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος βρισκόμαστε πλησιέστερα πρὸς τὴν ἀλήθεια καὶ πρὸς τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ἔχομε τὸ δῶμα τῆς προσπάθειας πρὸς ἀνώτερες ἐπιτεύξεις καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀδυναμίας.

Σὲ μερικὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου συναντοῦμε καὶ τὴ σκληρότητα. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζουν τὴ γενικὴ ἐντύπωση. Τόσο τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, ὅσο καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴ ἐπηρεασθοῦν ἀπὸ τὶς καταστάσεις ποὺ προηγήθησαν. Ἔτσι καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη—στὰ Εὐαγγέλια— δὲν λείπουν, καίτοι σπάνιες, εἰκόνας ποὺ ἐνθυμίζουν τὴν ὑπερεκχειλίζουσα σκληρότητα τῆς Π. Διαθήκης.

«Πῦρ ἦλθον νὰ βάλω εἰς τὴν γῆν. . . . Νομίζετε ὅτι ἦλθον νὰ δώσω εἰρήνην εἰς τὴν γῆν; οὐχί, οὕτως λέγω, ἀλλὰ διαχωρισμόν. Διότι ἀπὸ τοῦ νῦν θέλουσιν εἶσθαι πέντε ἐν οἴκῳ ἐνὶ διαχωρισμένῳ οἱ 3 κατὰ τῶν 2 καὶ οἱ 2 κατὰ τῶν 3. Θέλει διαχωρισθεῖ πατὴρ κατὰ υἱοῦ καὶ υἱὸς κατὰ πατρός· μήτηρ κατὰ θυγατρὸς· καὶ θυγάτηρ κατὰ μητρός. . .»

«Ἐάν τις ἔρχεται πρὸς με καὶ δὲν μισῇ τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα. . . δὲν δύναται νὰ εἶναι μαθητὴς μου».

«Καὶ καθὼς ἐγένετο ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Νῶε, οὕτω θέλει εἶσθαι καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου. . . καὶ ἦλθεν

ὁ κατακλυσμός καὶ ἀπώλεσεν ἅπαντας... καθ' ἣν ἡμέραν ἐξῆλθεν ὁ Λώτ, ἔβρεξε θεῖον καὶ ἀπώλεσεν ἅπαντας... ὡσαύτως θέλει εἶσθαι ὅταν φανερωθῇ ὁ θεὸς τοῦ ἀνθρώπου... Κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν δύο θέλουσιν εἶσθαι ἐν τῷ ἀγρῷ ὁ εἷς παραλαμβάνεται, ὁ ἄλλος ἀφίεται...»

«Διότι σᾶς λέγω, ὅτι εἰς πάντα τὸν ἔχοντα θέλει δοθῆ, ἀπὸ δὲ τοῦ μὴ ἔχοντος καὶ ὅ,τι ἔχει θέλει ἀφαιρεθῆ ἀπ' αὐτοῦ. Πλὴν τοὺς ἐχθρούς μου ἐκείνους, οἵτινες δὲν μὲ ἠθέλησαν νὰ βασιλεύσω ἐπ' αὐτούς, φέρετε ἐδῶ καὶ κατασφάξατε ἔμπροσθέν μου».

«Μακάριαι αἱ στείραι αἵτινες δὲν ἐγέννησαν καὶ οἱ μαστοὶ ποὺ δὲν ἐθήλασαν... Τότε θέλουσιν ἀρχίσει νὰ λέγωσιν εἰς τὰ ὄρη: πέσατε ἐφ' ἡμᾶς. Καὶ εἰς τὰ βουνά: σκεπάσατε ἡμᾶς...»

Τέτοιες ὅμως φράσεις στὰ Εὐαγγέλια εἶναι ἐλάχιστες. Εἶναι ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν νοοτροπία τῆς Παλ. Διαθήκης. Ἡ γενικὴ θελίτιση ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ τρία ἄλλα εὐαγγέλια ἕως τὸ κατὰ Ἰωάννην εἶναι καταφανής, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ἕως τὴν Ὀδύσεια.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Πρέπει να επανεξετασθῇ τὸ σύστημα συγγραφῆς τῶν Διδακτικῶν.¹ Ὀλόκληρη ἢ ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν πού ἔχει ληφθῆ ἔδω ὡς παράδειγμα, πρέπει ριζικά νὰ ἀναθεωρηθῆ καὶ τὸ μέγιστο μέρος τῆς νὰ ἀποβληθῆ, Τὸ ἔργο τοῦ Σχολείου εἶναι διάφορο ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Σκοπὸς τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν πρέπει νὰ τεθῆ ἢ ἀνάπτυξη θρησκευτικῆς συνείδησης καὶ ὄχι ἢ δογματικὴ κατήχησις ἢ ἐξυτηρέτησι τοῦ παιδιοῦ καὶ ὄχι τῆς Ἐκκλησίας τοῦ προσώπου καὶ ὄχι τῆς μάζας. Οἱ ἐπιδράσεις τῆς θρησκείας στὴν ψυχικὴ ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ εἶναι στὴ μικρὴ ἡλικία τόσο ἔντονες, ὥστε ἢ γενικὴ γραμμὴ πού θὰ ἐφαρμοσθῆ στὴ θρησκευτικὴ του διαπαιδαγώγησι θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθῆ μᾶλλον ὡς πρόβλημα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ψυχολογίας. Ἡ ἐπίδρασι τοῦ Ἱερατείου στὴν ἐκλογὴ τῆς ὕλης πρέπει νὰ εἶναι περιορισμένη. Ὅπως καὶ κάθε ἄνθρωπος ἔτσι καὶ αὐτό, παρὰ τὸ ὅτι θάχῃ πάντα πολλὰ φωτισμένα πνεύματα οἱς τάξεις του, εἶναι ἀδύνατο νὰ διαφύγῃ τὴν ἐπαγγελματικὴν ἐπίδρασι.

Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἐντάσσεται στὸ συνολικὸ σχολικὸ ἔργο νὰ θεωρῆται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ μαθήματα καὶ νὰ συγκλίνῃ πρὸς τὸν σκοπὸ ἐκείνων, κυρίως τοῦ μαθήματος τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν, πού ἀποτελεῖ γιὰ τὰ παιδιά τὴν εἰσαγωγὴν στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἀγωγή. Ἡ Καινὴ Διαθήκη νὰ ἀποτελέσῃ τὸν πυρῆνα τῆς καθαρῶς θρησκευτικῆς διδασκαλίας.

1. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι στὰ σημερινὰ Διδακτικὰ ὑπάρχει σημαντικὴ βελτίωσι σχετικὰ μὲ τὰ προηγούμενα. Ἴδου π.χ. ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ Διδακτικὸ τοῦ 1911 (Δ' Δημ.).

... Τότε ὁ Πανάγαθος ἔγραξεν ὀργίλος,
καὶ ὁ θόλος ἔτριψε τ' οὐρανοῦ ὁ κοῖλος...
«Τίς ἐμοῦ ὦ κάθαγμα, κάλλιον γνωρίζει,
ἢ ζοὴν ἢ θάνατον ποτε νὰ χαρίζῃ ;»
Κ' ἐν ταῦτ' ὁ σκηπτρὸν του αἶψ' ἢ δεξιὰ του,
δίδ' εἰς τὸ μεταφρονεον μίαν τοῦ θανάτου...

Τὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς Παλ. Διαθήκης νὰ μετατεθῆ σ' ἓνα εἰδικὸ κεφάλαιο τοῦ γενικοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας· οἱ μῦθοι στὰ φιλολογικὰ μαθήματα. Τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν Π. Διαθήκη στὸν ρόλο της ὡς παράδοσης.

Ἡ στάθμη τῆς πνευματικῆς μόρφωσης τῆς ἰδύνουσας τάξης ἔχει ἀνέβει τώρα ἀρκετά, ὥστε νὰ ἀπορρίπτη ἀσυζητητὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ παρουσιαζόμενα ὡς ἀναπόσπαστα μέρη τῆς κατηχομένης θρησκείας· ἐνῶ παραμένει ἀκόμα πολὺ χαμηλὰ ὡς πρὸς τὴν ἕψηλότερη σημασία καὶ τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τοῦ πνεύματος τῆς θρησκείας.

Στὴν ἐποχὴ μας τὸ κοινωνικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ἔχει τελείως μεταβληθῆ. Κατὰ περιόδους ἡ Ἐκκλησία ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση, στὴν πολιτικὴ διοίκηση. Σήμερα δὲν παίζει κανένα. Ὁ πολιτισμὸς ἀνέλαβε τὸ ἔργο ποὺ εἶχε παλαιότερα ἡ Ἐκκλησία. Ὁ ποινικὸς κώδιξ τιμωρεῖ ταχύτερα ἀπὸ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Ἡ κοινωνία χωρὶς ἐπίσημη θρησκεία δὲν ἔγινε χειρότερη.

Ὁ κοινὸς ἄνθρωπος ὅμως, ὡς πρόσωπο, (ὄχι ὡς μέλος τῆς κοινωνίας) χάνοντας τὴ θρησκεία χάνει ἓνα μεγάλο θησαυρὸ, τὸν ψυχικὸ του κόσμο. Ἄν αὐτὸ εἶναι ἤδη μιὰ μεγάλη ἀπώλεια γιὰ τὸν εὖπορο ποὺ μπορεῖ νάχη πνευματικὲς καὶ ὕλικες ἀπολαύσεις, γιὰ τὸν πτωχὸν ἀμόρφωτο βιοπαλαιστὴ ἡ κατάσταση εἶναι πολὺ χειρότερη. Ὁ ἄπλὸς ἐργάτης ποὺ σκίβει κάτω ἀπὸ τὸν ἀδιάλειπτο σωματικὸν κόπο, ἀπὸ τὴν καταφορὰ τῆς τύχης, ἀπὸ τὴν αἴσθησις ὅτι εἶναι ὁ ὑποδεέστερος, ὁ ἐργάτης, ποὺ δὲν ἔχει τὰ μέσα πνευματικῶν ἀπολαύσεων, χάνοντας τὴ θρησκεία χάνει τὸν ψυχικὸ του κόσμο, τὴ δυνατότητα τῆς θρησκευτικῆς ἀνάτασης, τὸ μόνο ποὺ τοῦ δίνει κάποιον θῆλγητρο στὴ πνευματικὴ ζωὴ του, χάνει τὸ πᾶν.

Ἄλλοτε ὁ πολὺς λαὸς ἦταν ἀγροτικὸς. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ζωῆς ὄχι μόνον εἶχε τὴν ποίησίν του, ἀλλὰ ἀκόμη ἄφινε μὲ τις νεκρὲς ἐποχὲς στὸν καθένα ἀρκετὸ χρόνο νὰ λειτουργήσῃ ἡ σκέψη του καὶ νὰ πλανηθῆ ἡ φαντασία του ἔξω ἀπὸ τις φρονιίδες τοῦ καθημερινοῦ μόχθου· καὶ ἡ φύση τὸν ὠθοῦσε πρὸς τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Στὴ μηχανιστικὴ μας ὅμως ἐποχὴ ὁ ἄνθρωπος μεταβάλλεται σὲ πειθαρχημένο στρατιωτὴ τῆς παραγωγῆς. Ὁ καθένας ζυγίζεται στὴ γραμμὴ τοῦ διπλανοῦ του· γίνεται ὁμοίός του. Ἡ ὁμοιομορφία εἶναι ἡ συγκολλητικὴ οὐσία ποὺ μεταβάλλει τὸν ἄνθρωπο σὲ μᾶζα. Ἡ μᾶζα αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται γιὰ δικὸ της λογαριασμό, σὰν

νά ήταν μιὰ φυσική οργανική μονάδα· απορροφᾷ τὸ ἄτομο· δίνει κοινή τροφή γιὰ ὅλους· ὄχι μόνο σκέψη, ἀλλὰ καὶ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι. Ἡ σκέψη δὲν στρέφεται πρὸς τὴν πηγὴ της. Ὁ κοινὸς ἄνθρωπος γίνεται ἀγελαῖο ζῶο. Ἡ μάθησί του αὐξάνει σὲ ἔκταση, ἢ φαντασία ἀχρηστεύεται, ἢ ψυχὴ του χάνει σὲ βάθος.

Ἄν τὰ πράγματα γίνονται τόσο ἄσχημα μὲ τὴν ἀπορρόφησή μας ἀπὸ τὸν ἐπιταχυνόμενον ρυθμὸ τῆς τεχνικῆς προόδου, τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἀνθρωπιστικὰ μαθήματα γίνονται τώρα πολὺ περισσότερο ἀπαραίτητα παρὰ στὸ παρελθόν. Γιὰ νὰ ἀποδώσῃ ὅμως ὡς μάθημα ἀνθρωπιστικόν, πρέπει νὰ ἀποσυνδεθῇ ἀπὸ κάθε δογματικὴ μερικότητα, πολιτικὴ σκοπιμότητα, προπαγάνδα. Ἡ δυσκολία νὰ ξεφύγωμε ἀπὸ τὴν πίεση πὺ ὀδηγεῖ στὴ συγγραφὴ τόσο ἐλεινῶν θρησκευτικῶν διδακτικῶν εἶναι μεγάλη, ὄχι ὅμως ἀνυπερβλήτη.

Τὸ διάγραμμα τῆς ὕλης πὺ παρέχει τὸ Ὑπουργεῖο ὡς πλαίσιο στοὺς συγγραφεῖς τῶν διδακτικῶν μπορεῖ νὰ ἀρχίξῃ ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Καινῆς Διαθήκης στὸ Δημοτικὸ καὶ νὰ προχωρῇ φθάνοντας ἕως φιλοσοφικῆς ἀπόψεως στὸ Γυμνάσιο. Πολλὰ χριστιανικὰ κείμενα ἔχουν ἐμποτισθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ὥστε μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ καλύψουν τίς ἀνάγκες τῆς πραγματικῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Μὲ τὰ σχολικὰ βιβλία τῶν θρησκευτικῶν ὡς παράδειγμα προσπάθησα νὰ δείξω πόσο ἀπροσάρμοστο εἶναι τὸ περιεχόμενον τῶν σημερινῶν διδακτικῶν πρὸς τίς ἀπαιτήσεις τῆς παιδαγωγικῆς. Σὲ ἄλλα μαθήματα, ὅπως π. χ. στὴν ἱστορίαν, ἢ ἀναθεώρηση τῆς ὕλης εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητη. Μοῦ εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀναφερθῶ καὶ σ' αὐτή. Ἐνὼ σὲ θρησκευτικὰ ζητήματα ἢ γνώμη τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ ἔχῃ κάποιαν σημασίαν, ἢ κριτικὴ τῶν διδακτικῶν τῆς ἱστορίας ἀπαιτεῖ πολὺ μεγαλύτερη προσπάθεια. Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ἀντὶ μιᾶς παράλληλης ἀπαρίθμησης διαφόρων γεγονότων πρέπει νὰ ἔχῃ συγκεκριμένον σκοπὸ· εἶναι ὡσάν δέσμη προβολέως πὺ ἔχει τὴν πηγὴ της βαθεῖα στὸν χρόνον καὶ φωτίζει τὸ παρὸν καὶ τὸ ἄμεσον μέλλον. Ἡ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια εἶναι δύσκολο νὰ ἀναζητηθῇ. Αἱ μέθοδοι ἐρεῖνης πολλαπλασιάζονται καὶ τὰ ἀποτελέσματα διαφέρουν. Γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ ἓνα γεγονὸς διδα-

κτικὴ ἀξία πρέπει στὴν ἐξιστόρησή του νὰ γίνῃ καὶ ἡ θεώρηση τῶν περιστάσεων ποὺ ὠδήγησαν σ' αὐτό.

Νέες δυνάμεις μπαίνουν τώρα θορυβωδῶς στὴν ἱστορία· ἡ Εὐρώπη τείνει νὰ γίνῃ μιὰ ἐπαρχία. Ἡ συμπαγῆς μᾶζα ἀποκτᾷ ἀκόμα μιὰ φορὰ ἰσχὺν ἔναντι τῆς ποιότητος καὶ ὁ προχωρημένος πολιτισμὸς ὀδηγεῖ στὴν ἀνομοιογένεια, στὴ διαίρεση καὶ τὴν ἀδυναμία· ἐνῶ συγχρόνως αὐτὴ ἡ ἀνομοιογένεια εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς λόγος ὑπάρξεως ἐνὸς ἔθνους. Νέα πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα, ποὺ μόλις ἔχουν ἐμφανισθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀρχισαν ἤδη νὰ διαφορίζονται.

Ἡ μέθοδος ἡ ὁποία πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆται στὴν παρουσία τῆς ὕλης στὸν μαθητὴ μπορεῖ ἐπίσης νὰ βελτιωθῆ. Ἄν κινηθῆ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μαθητοῦ, ἂν ἡ ὕλη ἔρχεται κάθε φορὰ ὡς ἀπάντηση σὲ ἓνα πρόβλημα ποὺ ἔχει ἤδη σχηματισθεῖ στὸ παιδί, ἡ ὠφέλεια θὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη· ἡ ὠφέλεια ἀπὸ τὴ μέθοδο σκέψης, ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ τίς ἀρχὲς ποὺ ἐπηρεάζουν τὴ λύση.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος		
Α'. Ο ΔΙΑΦΟΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ		
1	Οι κατευθύνσεις τής παιδείας	Σελ. 5
2	Ἡ πλήρης ἐκμετάλλευση τοῦ διαθέσιμου χρόνου σπουδῶν . . . . . »	5
3	Ἡ τεχνική μὲτρωσις . . . . . »	7
4	Ἡ κατανομή τοῦ χρόνου . . . . . »	8
5	Ὁ διαφορισμὸς τῆς παιδείας στὴν Ἀμερικὴ . . . . »	9
6	Προτάσεις ξένων ἐιδικῶν . . . . . »	10
7	Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Ἔκθεση (1958) τοῦ Ἰδρύματος Ροκφέλλερ . . . . . »	13
8	Ὁ διαφορισμὸς σχετικῶς μὲ τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι . . . . »	15
Β'. Ἡ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΗΣ		
9	Ἡ ἀναθεώρησις πρέπει νὰ εἶναι γενικὴ . . . . . »	16
*Ἐνα Παράδειγμα : Τὰ Διδακτικὰ τῶν Θρησκευτικῶν.		
10	Κριτικὴ ἐπιλογὴς μεταξὺ συγκρουομένων κειμένων . . . . »	17
11	Τὰ διδακτικὰ μας κατηχοῦν δυὸ ἀντίθετες θρησκευεῖες. Ἡ ἄσκηση πνευματικῆς βίας . . . . . »	21
12	Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνος. Τὸ θεῖο πνεῦμα θρίσκειται μέσα του . . . . . »	23
13	Τὰ ὄρια τοῦ σεβασμοῦ στὴν παράδοση . . . . . »	24
14	Ἡ μακρὰ συνήθεια ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ βλέπωμε προφανῆ πράγματα . . . . . »	25
15	Ἡ ἀνάπτυξις θρησκευτικῆς συνείδησις . . . . . »	26
16	Ἡ κακομεταχείρισις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος στὰ σχολεῖα μας . . . . . »	27
17	Μιὰ μεγάλη μεταβολὴ στὸν σύγχρονον κόσμον . . . . »	28
18	Διδακτικὸ Γ' Δημοτικοῦ (Ἀποσπάσματα) . . . . . »	29
19	Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη . . . . . »	32

20	Ἡ ἀντίθεση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας πρὸς τὴ Σελ. σκληρότητα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης . . . . . »	35
21	Παραποίηση τῆς ἱστορίας τῆς διάδοσης τοῦ Ἑλληνι- κοῦ πολιτισμοῦ . . . . . »	37
22	Ἡ εὐλικρίνεια στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν . . . »	38
23	Διδακτικὸ Δ' Δημοτικῶν. Ἡ Καινὴ Διαθήκη . . . »	39
24	Διδακτικὸ Ε' Δημοτικῶν. Ἑκκλησιαστικὴ ἱστορία ἔ- πειτα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ . . . . . »	41
25	Ἡ ποίηση στὴ θρησκεία μας . . . . . »	42
26	Ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἀρχαίων στὰ διδακτικὰ τῶν θρη- σκευτικῶν. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ διδακτικὸ Δ' Γυμνασίου . . . . . »	44
27	Διδακτικὸ Ζ' Γυμνασίου. Κατήχηση καὶ Λειτουργικὴ »	45
	A' Κατήχηση . . . . . »	45
	B' Λειτουργικὴ . . . . . »	47
28	Ἡ Ἠθικὴ (Διδακτικὸ τῆς τελευταίας τάξης τοῦ Γυ- μνασίου) . . . . . »	51
29	Μέθοδος σκέψης καὶ φιλοσοφία ζωῆς . . . . . »	54
30	Ἡ σχέση τῆς θρησκείας τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων σχετικὰ μὲ τὸν Χριστιανισμὸ (στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν) . . . . . »	56
31	Ἡ ἐπίδραση τοῦ λεκτικοῦ τῶν κειμένων . . . . . »	59
32	Τὰ Κατηχητικὰ . . . . . »	60
33	Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ »	61
	A' Ἡ χρησιμοποίηση τῆς θρησκείας ὡς ἐθνικοῦ γνω- ρίσματος . . . . . »	61
	B' Ἡ θρησκεία στὴν πολιτειακὴ οργάνωση . . . . . »	63
34	Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονο- μική μας οργάνωση . . . . . »	65
	Γ' Ἡ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΜΕ ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ	
35	Ἡ παράδοση εἶναι ἀπαραίτητη . . . . . »	67
36	Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὡς παράδοση . . . . . »	67
37	Ἡ μορφωτικὴ δύναμη τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν . . . . . »	68
38	Ἡ τέχνη στὸ ἔπος . . . . . »	73
39	Ἡ διδακτικὴ ἀξία τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου . . . . . »	73

40	Τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη σχετικά μετὰ τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν στὸ σχολεῖο . . . . . »	74
41	Μειονεκτήματα τῆς ἠθικῆς τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν συγκριτικὰ πρὸς τὴν Χριστιανικὴν ἠθικὴν . . . . . »	76
	Ἐπίλογος . . . . . »	78

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Κράτος και Παιδεία	1935
"Έθνος και Παιδεία	1939
Περί Παιδείας	1957
Κοινότης και Αυτόδιοίκησης	1938
Παράλληλος και 'Οργανικός 'Εποικισμός	1939
'Η 'Ανάπτυξις τῆς 'Ελληνικῆς Οικονομίας ("Εκδοσις 'Υπουργείου Συντονισμοῦ)	1949
Λιγνιτική Πολιτική ("Εκδοσις 'Υπουργ. Συντονισμοῦ)	1949
Δημοσία 'Επιχειρήσις	1953
Πολιτική 'Εξηλεκτρισμοῦ	1955